

Brood & Rozen^{2011/1}

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen 2011/1 jaargang 16

EDITO

- 2 **Paule Verbruggen**, Brood & Rozen: een kruispunt

BIJDRAGEN

- 5 **Stijn Bussels & Bram Van Oostveldt**, 'Vlecht den Gentschen zoon een duurzame eerekroon!' De inhuldiging van Lieven Bauwens' standbeeld en de beeldconstructie van een vaderlijke arbeidersvriend
- 33 **Pasquale Monfreda**, De collaboratie van Hendrik de Man. Een analyse van zijn politieke evolutie en van de factoren bepalend voor zijn gerechtelijke veroordeling
- 53 **Bart van der Steen**, Van antistalinist tot loyale partijcommunist. De politieke salto mortale van de Nederlandse schrijver Jef Last

OPGEMERKT

- 72 **Armand Sermon**, In het Volkshuis geboren

COLLECTIE

- 78 **Rik De Coninck**, Het archief van Edgard Coppens
- 80 **Rik De Coninck**, Het archief van de Algemene Centrale van het ABVV

PUBLICATIE

- 86 **Piet Creve**, THOMAS BLOMMAERT, Ik was nog nooit in Zelzate geweest

BELGIE-BELGIQUE

P.P.-P.B.

9000 GENT

BC 27261

ISSN: 1370-7477

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis heeft ernaar gestreefd de wettelijke voorschriften inzake het copyright toe te passen. Wie desondanks meent recht te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich te wenden tot Geert Van Goethem, Amsab-ISG vzw, Bagattenstraat 174, 9000 Gent.

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet Verwerking Persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Geert Van Goethem, directeur van Amsab-ISG.

De artikels in de rubriek *Bijdragen* worden onderworpen aan peer review.

Brood & Rozen is opgenomen in de lijst van het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand in de Sociale en Humane Wetenschappen.

2011/1 Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

UITGEVER

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw

Directeur: Geert Van Goethem

Voorzitter: Frank Beke

REDACTIE

Hoofdredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Servaas Lateur

Kernredactie: Herman Balthazar, Rita Calcoen, Piet Creve, Denise De Weerdt, Servaas Lateur, Hendrik Ollivier, Luc Peiren, Wouter Steenhaut, Geert Van Goethem, Paule Verbruggen, Donald Weber

Redactieraad: Hendrik Defoort (UGent), Gita Deneckere (UGent), Henk de Smaele (UA), Maria De Waele (STAM), Marc Jacobs (FARO), Florence Loriaux (CARHOP), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (De Standaard), Sven Steffens (Gemeentelijk Museum Sint-Jans-Molenbeek), Patricia Van den Eeckhout (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Maarten Van Ginderachter (UA), Guy Vanthemsche (VUB), Karel Velle (Algemeen Rijksarchief), Christophe Verbruggen (UGent)

REDACTIEADRES

Paule Verbruggen, Bagattenstraat 174, 9000 Gent

Tel.: +32 (0)9 224 00 79 - Fax: +32 (0)9 233 67 11

E-mail: broodenrozen@amsab.be

www.broodenrozen.be

VORMGEVING

Patricia Rau

DIGITALE BEELDBEWERKING

Geert Bonne

BEELDREDACTIE

Geert Bonne, Stijn Bussels, Rita Calcoen, Storm Calle, Rik de Coninck, Servaas Lateur, Armand Sermon, Bart van der Steen, Bram Van Oostveldt, Paule Verbruggen

DRUK

NewGoff, Kaleweg 5, 9030 Mariakerke (Gent)

OMSLAGILLUSTRATIES

Het standbeeld van Lieven Bauwens op het Lieven Bauwensplein in Gent. Foto Geert Bonne (Amsab-ISG, Gent)
Hendrik de Man in zijn hut in de Haute-Savoie, Frankrijk, 1943. (Amsab-ISG, Gent)

Brood & Rozen

een kruispunt

‘Er groeit hier beneden brood genoeg
Voor alle mensenkinderen,
Op roos, mirte, rumbonen, schoonheid en vreugd
Behoeven we niet te minderen.’

Uit: Heinrich HEINE, *Duitsland, een wintersprookje, en andere gedichten*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2009, vertaling: Peter Verstegen.

‘Nieuwe lente, nieuw geluid’. Zo begon Guy Vanschoenbeek vijftien jaar geleden zijn eerste edito van *Brood & Rozen*. Daarin stelde hij het nieuwe tijdschrift voor als ‘een medium voor wetenschappelijke communicatie’ dat ‘de brede waaier van de sociale en democratische dynamiek in onze politieke en sociale geschiedenis’ wou bestrijken. Het tijdschrift moest een kruispunt worden van alle sociale bewegingen, de oude en de nieuwe, de socialistische, christendemocratische en liberale. Het mocht ook geen geografische grenzen kennen. Daarnaast zou het een soort mededelingenblad zijn met nieuws uit het toenma-

lige AMSAB zelf. Zo schreef Guy het allemaal. Hij had al talloze nummers vooraf gepland. Een paar maanden later was hij niet meer.

Vijftien jaar later is *Brood & Rozen* uitgegroeid tot een kruispunt, maar dan tussen verschillende werelden: de universiteiten, het erfgoedveld, de vrijetijdshistorici, de archiefvormers en een ruime groep van geïnteresseerden. Het brengt geschiedenis over mensen die dromen van een betere wereld, over de bewegingen waarin ze actief zijn, over hun leven, hun werk, hun grote en kleine strijd.

De eerste jaren was het vooral zoeken naar kopij. Intussen heeft *Brood & Rozen* zijn plek gevonden en kent iedereen die dat wil de weg naar het tijdschrift. Dat geeft ons de luxe om meer aandacht te besteden aan leesbaarheid, taal en afwisseling tussen de bijdragen. Want in *Brood & Rozen* moet je à la carte kunnen proeven en niet per se het hele menu nemen.

Na vijftien jaar kijken we even om. We klinken op de mensen van Amsab-ISG die het tijdschrift maken, op de auteurs die zestig nummers volschreven, maar vooral op jullie, onze lezers, want zonder lezers geen blad.

Paule Verbruggen

‘Vlecht den Gentschen zoon een duurzame eerekroon!’

STIJN BUSSELS
Instituut voor
Cultuurwetenschap-
pelijk Onderzoek,
Rijksuniversiteit
Groningen

**BRAM VAN
OOSTVELDT**
Amsterdam School
for Cultural Analysis,
Universiteit van
Amsterdam

De inhuldiging van Lieven Bauwens' standbeeld en de beeldconstructie van een vaderlijke arbeidersvriend

Deze bijdrage concentreert zich op de 19e-eeuwse beeldconstructie van de Gentse textielfabrikant Lieven Bauwens (1769-1822). In uiteenlopende media werd hij tot vele decennia na zijn dood geprezen als een vaderlijke arbeidersvriend. Die beeldvorming bereikte haar hoogtepunt in 1885. Onder impuls van enkele Gentse industriëlen en liberale politici kreeg Bauwens toen een standbeeld, dat met veel spektakel werd onthuld. Het moest duidelijk maken hoe hij niet alleen van Gent het Manchester van het continent had gemaakt, maar vooral hoe hij met zijn durven ondernemingszin bijdroeg tot de algemene welvaart van de stad. Met die beeldconstructie wilden de Gentse textielfabrikanten en liberale politici een antwoord bieden aan de opkomende socialistische beweging, die vooral onder Gentse textielarbeiders een steeds grotere aanhang kende. Maar de socialisten waren niet voor één gat te vangen. Aan het beeld van Bauwens als vaderlijke arbeidersvriend raakten ze weliswaar niet, maar iedere gelijkenis tussen hem en het patronaat bestreden ze harts-tochtelijk. De 19e-eeuwse beeldconstructie van Bauwens maakt eens te meer duidelijk hoe een historisch figuur werd ingezet in uiteenlopende ideologische, sociale en politieke vertogen; hoe hij werd overschilderd tot hij als betekenisdrager was uitgeput, om uiteindelijk te oxideren in zijn huidige functie als ornament van een lieflijk bloemperk.

◀ Het standbeeld van Lieven Bauwens in Gent en het François Laurentplein waarop het beeld uitkijkt. Foto's Tania Desmet (uit: Tania DESMET, *Door ogen van beelden*, Gent: Provincie Oost-Vlaanderen, 2004)

Lieven Bauwens smokkelde het weefgetouw de Mule Jenny naar Gent. (Amsab-ISG, Gent)

Op maandag 13 juli 1885 zong een duizendkoppig koor een cantate tijdens de inhuldiging van het standbeeld van Lieven Bauwens, op de kruising van de Vlaanderenstraat, Limburgstraat en Nederschelde in Gent. In het lied spoorde het koor het volk van Leie en Schelde aan om juichend toe te snellen. Iedereen moest namelijk zien hoe de stad haar heroïeke textielfabrikant met roem overlaadde. Met de oprichting van een standbeeld vlocht Gent haar 'zoon een duurzame eerekroon', zo luidde het.¹ De lofzang maakte duidelijk hoe Bauwens geleden en gestreden had voor het heil van zijn volk. Hij was geen ijzervreter die afslachtte en bloed vergoot. Neen, deze held zocht brood en werk voor het volk. De zangers zongen hoe Bauwens de fiere Brit zijn grote geheim had weten te ontwringen. Met gevaar voor eigen leven bracht hij de Mule Jenny naar Gent, de meest uitgelezen machine om katoen te spinnen, om zo van de Scheldestad het Manchester van het continent te maken:

'Ha! Bauwens keert uit Albion,
En heeft daar ginds de nieuwe bron
Van welvaart en van heil ontdekt,
En 't volk in geestdrift opgewekt!'

De feestcantate hechtte niet enkel aan Bauwens' heldendaden zelf belang, maar ook aan het voor de geest halen van die daden. Vlak voor het koor met Bauwens' levensverhaal van start ging, klonk deze introductie: 'Verbeelding, wijk! en laat ons in 't verleden zien, / Opdat wij aan een grooten man ons hulde biën.' Weg met de eigen hersenspinsels! Hogere machten werden aangespoord het koor te helpen het verhaal van Bauwens objectief voor de ogen van het publiek te brengen.

De inhuldiging van het standbeeld. (uit: *L'Illustration*, 25/07/1885)

Enkele dagen voor de inhuldiging bediscussieerden diverse kranten of het podium met baldakijn, zoals dat te zien is op de tekening uit *L'Illustration* van 25 juli 1885, wel sterk genoeg zou zijn om het indrukwekkende aantal zangers te dragen.² Uiteindelijk bleek dat de constructie zonder problemen het gedreun van een duizendkoppig koor kon dragen. De vraag of dit levenslied van Bauwens op een even solide basis berustte, stelde niemand. Het was een kleine eeuw wachten om het ideaalbeeld van Bauwens gecontesteerd te zien. Zo tekent Anna Suetens in haar artikel *Lieven Bauwens. Mythe en werkelijkheid* (1974) op scherpe wijze uit hoe de held veraf staat van de historische realiteit.³ De liefde voor volk en vaderland van het *personage* Bauwens was ver te zoeken bij de *persoon* Bauwens. Die laatste was uit op grote winsten en wijdde daarom zijn concurrenten geenszins in in het functioneren van zijn nieuwe technieken, zoals zo vaak beweerd werd. Zijn arbeiders bejegende de textielfabrikant al evenmin zo onversaagd als het koor zong: 'Gij reddet 't volk, verdreeft de ellend.' Een dergelijk beeld steekt scherp af tegen de echte Bauwens die zich volgens Suetens liet kenmerken door 'zijn volledig veronachtzamen van de sociale opinie'.⁴

Suetens concentreert zich op de *persoon* Bauwens en behandelt summier welke media kunnen hebben bijgedragen tot de creatie van het *personage*. Dit artikel wil nader ingaan op dat laatste aspect. We stellen ons de vraag welke middelen werden ingezet om het beeld van de volksheld te construeren. Hierbij maken we bewust gebruik van de dubbele betekenis van 'beeldconstructie': het maken van een

standbeeld, maar ook het uittekenen van een imago of meer specifiek, het distilleren van een fictief personage uit een historische persoon die hierdoor zelf voor een groot deel uit beeld verdwijnt. Vanuit die dubbele betekenis komen er twee aanverwante vraagstellingen naar voren. Zo willen we de ontstaansgeschiedenis van Bauwens' standbeeld onderzoeken en een antwoord formuleren op de vraag wie het standbeeld wilde en waarom. Aanvullend hierop stellen we de vraag hoe het personage Bauwens werd gecreëerd. Die vragen zijn complementair, aangezien Bauwens' mythologisering heeft bijgedragen tot de uiteindelijke oprichting van het standbeeld en omdat de constructie van het personage Bauwens op haar beurt schatplichtig is aan het standbeeld.

Verzot op standbeelden

Deze studie past in een groeiende belangstelling voor standbeelden. In de jaren 1970 wees Maurice Agulhon er al op dat onderzoek daarnaar zich niet hoeft te beperken tot de kunstgeschiedenis. Hij opende de weg naar het ideologische en politiek-historische onderzoek van standbeelden.⁵ Hierbij werd voornamelijk gekeken naar de 19e eeuw. Na de Franse Revolutie groeide immers het besef dat er niet enkel beelden konden worden opgericht van Christus, Maria en heiligen of vorsten, maar ook van burgers. Vooral in Parijs culmineerde dat in een ware 'beeldenplaag', de statuomanie uit de Derde Franse Republiek (1870-1914). Agulhon schreef hierover: '[...] la démocratisation des honneurs s'étend sans réserve jusqu'aux plus humbles notables; la pédagogie de l'exemple est la grande idée du régime'.⁶ Die beeldige *pédagogie de l'exemple* beperkte zich niet tot de Franse hoofdstad alleen, maar had ook in andere Europese steden een sterke impact. Talrijke recente studies onderkennen dat er gedurende de 19e eeuw een groeiende nood was aan nieuwe sociale modelleringen. Standbeelden van voorbeeldfiguren in de publieke ruimte oprichten, werd hiervoor als uitgelezen middel gezien.⁷

Voor de Belgische context maakte Tom Verschaffel in *Voorbeelden. Monumenten voor historische figuren* duidelijk hoe na de onafhankelijkheid het Belgisch eenheidsgevoel werd aangewakkerd door standbeelden op te richten.⁸ Al in een Koninklijk Besluit van 7 januari 1835 werd aangekondigd dat er standbeelden zouden worden opgericht om zo 'de nagedachtenis te willen eren van de Belgen die tot de roem van hun vaderland hadden bijgedragen'.⁹ Rubens was de eerste held om gecanoniseerd te worden tot voorbeeld-Belg. Landgenoten mochten trots zijn op die internationaal uitmuntende schilder. In 1843 kreeg hij een standbeeld op de Antwerpse Groenplaats. Standbeelden van Van Dyck, Jordaens, Teniers, Metsijs, Van Eyck en Memling volgden snel.¹⁰

Ook politieke voormannen versteenden tot prototypische volkshelden, maar een al te bruusk mythologiseren leverde spanningen op. Zo discussieerde de Brusselse gemeenteraad in juni 1859 of het standbeeld van de graven van Egmont en Horne wel een ereplaats in Brussel verdiende.¹¹ De liberale burgemeester de Brouckère zei meer historisch belang te hechten aan Marnix van Sint-Aldegonde. Een andere liberaal,

Bisschofsheim, haalde dit argument onderuit: 'J'avoue que les comtes d'Egmont et de Hornes ne sont pas morts pour l'indépendance nationale, mais on leur attribue ce mérite [...]. Un monument élevé aux comtes d'Egmont et de Hornes ne peut faire qu'une bonne impression sur le peuple.'¹² Het volk kreeg de helden waar het naar vroeg. Een accurate geschiedschrijving was hierbij geen basisvereiste.

Wanneer de pers zich in de discussie moeide, kwamen zoals zo vaak katholieken tegenover vrijdenkers, vaak van liberale strekking, te staan. In de katholieke krant *L'Émancipation* van 27-28 juni 1859 stond te lezen dat Egmont zijn land en geloof had verraden en dus geen ereplaats in de stad verdiende. De voorstanders wonnen echter het pleit. Het standbeeld werd op de Grote Markt opgericht. De geloofskwestie doofde echter niet uit. Ze werd ten top gedreven wanneer het standbeeld in 1890 verhuisde naar de Kleine Zavel, om daar een ereplaats te krijgen in een beeldenpark met andere 16e-eeuwse helden.¹³ De liberale burgemeester Buls beklemtoonde tijdens de onthulling hoe die helden te lijden hadden gehad onder de inquisitie en propageerde in één adem de eigen antiklerikale gevoelens. De katholieke hoogwaardigheidsbekleders waren sowieso afwezig, maar 's anderendaags konden ze alles nalezen in furieuze commentaren van de katholieke kranten.

Die Brusselse casus was niet alleenstaand.¹⁴ Met historische figuren werd teruggegrepen naar hoogtepunten uit de voorgeschiedenis van België, maar die geschiedenis was geenszins objectief. De keuze van de volkshelden en de uiteindelijke invulling van hun daden, was sterk onderhevig aan de politiek uit de eigen tijd. Elke ideologische strekking ging immers tot het uiterste om de geschiedenis aan haar kant te krijgen. In zijn *Statuaire, histoire et politique au 19e siècle* schreef Philippe Godding kernachtig: 'Chaque parti interprète le passé en fonction de son idéologie, dont les héros de jadis deviennent les champions involontaires.'¹⁵

In haar essay over het standbeeld van Jacob van Artevelde ziet Gita Deneckere de middeleeuwse held als een typisch voorbeeld van de 19e-eeuwse ideologische recuperatie.¹⁶ Aangezien dit standbeeld de directe voorganger van onze centrale casus is, is het interessant er even bij stil te staan. Opnieuw stonden de twee partijen tegenover elkaar. Vrijdenkers en liberalen palmde de held van Artevelde in, maar de katholieken lieten het daar niet bij. Dat werd bijzonder duidelijk tijdens de feestcantate die werd gezongen voor de inhuldiging van het beeld in 1863. Voor die cantate werden 1200 kinderen ingeschakeld. Zij zongen: 'En dat hij de trots van Rome machteloos hier heeft neergeveld.'¹⁷ Uit protest lieten de katholieken alle kerkklokken luiden en smoorden zo het gezang van het engelenkoor. Het beeld was echter niet alleen het strijdtoneel voor liberalen en katholieken, ook de groeiende socialistische beweging begon zich het personage van Artevelde en zijn standbeeld toe te eigenen. Tijdens het Algemeen Congres van de Eerste Internationale in 1877 in Gent hield de paradesoet van arbeiders en socialistische voormannen nadrukkelijk halt bij het beeld op de Vrijdagmarkt om de held hulde te brengen met een bloemenkrans. Daarenboven liet de Gentse socialistische politicus Edward Anseele een tiental jaar later steeds vaker de naam van van Artevelde vallen. Zo trachtte hij zich te profileren als de nieuwe heroïeke voorman van de arbeiders.¹⁸

Tweeëntwintig jaar na de inhuldiging van het standbeeld van van Artevelde was het de beurt aan Bauwens' beeld. Wat hier echter van belang is, is dat er toen niet werd gekozen voor een middeleeuwse of vroegmoderne held, maar voor een eeuwenoot.¹⁹ Hierdoor kon de beeldvorming zeer tastbaar gemaakt worden. De klemtoon lag daarbij op de privésfeer en op de karaktertrekken van de held. Onder meer de talrijke biografen van Bauwens trachtten duidelijk te maken dat het standbeeld een man in de herinnering riep die zich als een doortastende, maar liefdevolle vader had gedragen ten opzichte van de medemens. Niet enkel de grootse heldendaden kwamen naar voren, maar zeker ook de vele kleine anekdotes die toonden op welke vaderlijke manier Bauwens omging met zijn naasten.

Naast de oprichting van een beeld van een recente held, verschilt dit ook met vorige beelden omdat liberalen zich met dit beeld in eerste instantie niet tegen de katholieken afzetten, maar tegen de socialistische beweging. De plannen voor een beeld van Bauwens waren al oud, maar we zullen trachten aan te tonen dat alles in een stroomversnelling kwam door de opkomst van het socialisme. In de Gentse context kunnen we speciaal wijzen op het succes van de coöperatie Vooruit. Die werd in 1865 gesticht als vooruitstrevende weversorganisatie. Ze kreeg onder meer dankzij haar broodverkoop een groeiende impact op de arbeiders.²⁰ Wanneer in 1883 het gelijknamige dagblad verscheen, met Anseele als redacteur, nam haar politieke slagkracht aanzienlijk toe. Een jaar nadien toonde Vooruit haar economische kracht door stakende arbeiders van de Borinage tienduizenden broden te schenken. De socialistische voorman en opsteller van de krant *Vooruit* Paul De Witte schreef hierover: 'Vooruit werd de baken waarnaar alle Belgische socialisten het oog richtten, de lichtende ster in het duister, waarin alle kleine groepjes rond-doodden.'²¹ De coöperatie droeg daarenboven sterk bij tot de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij in 1885, die de emancipatie van de arbeidersklasse via algemeen stemrecht vooropstelde.²²

Het succes van Vooruit en de vereniging van de socialistische krachten beangstigde het industriële en politieke establishment. De oprichting van het beeld van Bauwens kan in die context worden geplaatst. De motor achter de totstandkoming bestond uit een comité dat werd gedomineerd door textielfabrikanten, zoals het geslacht de Hemptinne, en liberale politici als Verhaeghe de Naeyer en de Nobele. Onder meer uit de inhuldigingsrede van de liberale burgemeester Lippens bleek dat Bauwens werd opgevoerd als het sluitende bewijs dat fabrikanten niet enkel om winst bekommerd waren, maar zeker ook om het welzijn van hun arbeiders.

Tot volksheld verheven

Maar eerst de voorgeschiedenis van het standbeeld en de beeldvorming rond Bauwens. Een van zijn biografen, Odilon Périer, schreef dat het idee voor een standbeeld al meteen na Bauwens' dood ontstond.²³ In 1835 werd in *L'Émancipation* voor het eerst publiekelijk die wens geuit.²⁴ Twee jaar later werd hiervoor een eerste comité gevormd en konden sponsors intekenen. Dat initiatief en enkele daaropvolgende pogingen

stierven echter een stille dood. Op het einde van de jaren 1840 kwam beeldhouwer Philippe Parmentier op de proppen met een concreet plan, maar het duurde jaren vooraleer de verantwoordelijke gezaghebbers reageerden, en dat was dan nog afhoudend.²⁵ Parmentiers ontwerp werd getoond op de Gentse Exposition industrielle des Flandres van 1849.²⁶ Toch was het niet dat ontwerp dat het uiteindelijk haalde. Die eer viel te beurt aan Pieter De Vigne-Qujo, die ook al het ontwerp maakte voor het standbeeld van van Artevelde. De Vignes ontwerp werd zelfs tijdelijk tentoongesteld aan het Zuidstation.²⁷ Pas na de dood van de kunstenaar in 1877, toen het ontwerp bezit van de stad werd, kwam er schot in de zaak. De liberale schepen de Nobele wist het project uiteindelijk door de gemeenteraad te krijgen, de staat en de provincie volgden.²⁸ Het plan paste ook perfect in de grootscheepse urbanisatiewerken van het zogenaamde Zollikofer-De Vigneplan – Edmond De Vigne, architect en neef van Pieter – dat in 1880 van start ging en de wijk tussen het Zuidstation en de Kuip van Gent 'haussmanniseerde'²⁹, met de Vlaanderenstraat als statige verbindingssas.

Het personage Bauwens was echter niet speciaal gecreëerd om enkel in brons tot voorbeeld te dienen. In diverse andere media kreeg het eveneens een invulling. Hoe bekender en congruenter die beeldconstructie werd, des te aannemelijker werd het om te stellen dat een standbeeld meer dan vereist was.

We starten onze bespreking in de jaren 1850. In die periode verschenen in Gent drie boeken waarin Bauwens een vooraanstaande plaats kreeg toebedeeld: Jules de Saint Genois' verhaal *De grootboekhouder* uit 1851, *Biographie de Liévin Bauwens* van Léonard Hebbelynck uit 1853 en de uitgave en première van het toneelstuk *Lieven Bauwens of de oorsprong der katoenspinnerij* van Karel Onderet uit 1857.

Volgens de inleiding van baron de Saint Genois is *De grootboekhouder* een weergave van een vertelling van luitenant-kolonel Frans Van Geert op een herfstavond in 1850, in het salon van de Saint Genois. De auteur was een liberaal-katholiek politicus en bibliothecaris van de Universiteit Gent. In het jaar van de uitgave van het verhaal was hij medestichter van het Willemsfonds.³⁰ Hij schilderde Van Geert in de inleiding af als een oude en brave militair, die rijkelijk verhalen vertelde, gekenmerkt door 'naturelyke eenvoudigheid en geest, waer gevoel en diepe kennis van het menschelyk hart'.³¹ De Saint Genois deed zijn uiterste best om Van Geert als een volksverteller op te voeren, maar de luitenant-kolonel beantwoordde niet echt aan dit beeld. Van Geert maakte namelijk een aanzienlijke carrière in de literaire wereld. Zo vertaalde hij drama's van Schiller en Goethe, maar schreef ook eigen stukken. Het meest succesvolle was wellicht zijn toneelbewerking van de roman *Jacob van Artevelde* van Conscience uit 1864, die werd opgevoerd ter gelegenheid van de inhuldiging van het standbeeld van de middeleeuwse held. Een jaar nadien kreeg hij voor het stuk de driejaarlijkse staatsprijs.³²

De Saint-Genois vond het belangrijk om de vertelling een volks karakter te geven. De liberaal-katholieke politicus wilde de illusie wekken dat dit verhaal niet enkel in zijn salon werd verteld, maar ook leefde onder de 'gewone' bevolking. De figuur van Bauwens die erin wordt opgevoerd, wordt gedragen door alle Gentenaren, die

Sies Van Oost dient zich tijdens het ontbijt angstig aan bij Lieven Bauwens en vraagt hem de job van grootboekhouder. Illustratie: A.-P. Sunaert (uit: Jules DE SAINT GENOIS, *De Grootboekhouder*. Een Gentse vertelling, Gent: De Busscher, 1851, p. 25)

zich verlustigen aan het vertellen van deze en vele andere anekdotes uit het voorbeeldige leven van de textielfabrikant, zo suggereerde hij. Daarenboven begon de Saint Genois zijn verhaal als volgt: 'Onder de voortreffelykste mannen, aen wie de hoofdstad van Vlaenderen het licht schonk, zyn er weinige, – hoewel hy noch borst-, noch standbeeld verkregen heeft, – die zoo veel burgerlyke verdiensten kunnen inroepen als de moedige fabrikant Lieven Bauwens.'³³ Het verhaal moest dus de voortreffelijkheid van Bauwens aantonen. Het deed dienst als een aanmoediging om zaak te maken van de oprichting van een beeld als een passende erkenning van de volksheld.

Het verhaal stelt niet de relatie van Bauwens met zijn arbeiders centraal, maar met zijn bedienden. Het begint op de ochtend nadat zijn grootboekhouder is gestorven. De klerken speculeren wie hem zal vervangen. De opperklerk raakt hierover in gesprek met Sies Van Oost, al tweeëndertig jaar Bauwens' trouwe koetsier. Sies wordt als het ideaalbeeld van huispersoneel gekarakteriseerd: 'Niemand meer dan hy behartigde de belangen van zyn' meester; liever dan hem te kort te doen, zou hy zich zelven hebben geslagtofferd.'³⁴ Maar Sies heeft ook zijn zwakke kantjes. Door gebrek aan opvoeding, is hij naïef, terwijl men ook 'eene zekere neiging tot verwaandheid' bij hem bespeurt.³⁵ De opperklerk wil hem dan ook een lesje leren en moedigt Sies

aan om te kandideren op de vacante post. De opperklerk speelt echter onder één hoedje met Bauwens, die ermee akkoord gaat dat de koetsier eens duidelijk op zijn beperkingen wordt gewezen door te veinzen dat hij de job krijgt.

Iedereen wordt betrokken in het complot. Alle arbeiders, klerken, huisbedienden en Sies' vrienden verzamelen en zien hoe Sies te weten komt wat de nieuwe job precies inhoudt. Hij moet dienstdoen als een levende lessenaar voor een zwaar boek. Hij moet 'stil staen gelyk een marmeren standbeeld'.³⁶ Al snel wordt duidelijk dat die 'zonderlinge marteling' hem te zwaar valt. Wanneer blijkt dat de verstening niet lukt, grijpt Bauwens vaderlijk in. Hij wil de grap niet al te lang laten duren en concludeert met de woorden: 'Sies, dat is een lesken; men zegt immers, met gegronde waarheid: Schoenmaker, ga buiten uwen leest niet.' Om de pil te vergulden krijgt Sies zijn oude job terug met opslag van loon.

Dit verhaal maakt duidelijk hoe sociale mobiliteit een privilege was voor de middenstand en de burgerij. Wanneer een eenvoudige bediende zijn kansen wilde wagen op de sociale ladder, dan wachtte niet alleen een vaderlijke terechtwijzing, maar ook sociale vernedering. Sies, die na dertig jaar noeste arbeid in een paardenstal begon te geloven in bevordering, moest publiekelijk opdraven als een niet na te volgen voorbeeld. Toen Sies Van Oost het niet bleek aan te kunnen om tot een standbeeld te verworden, omdat hij zijn plaats in de samenleving niet kende, getuigde Bauwens wel van de nodige standvastigheid. Dankzij zijn voortreffelijke persoonlijkheid en de vaderlijke liefde en strengheid voor zijn personeel moest zijn beeltenis volgens de Saint Genois dan ook snel als een lichtend voorbeeld in de publieke ruimte worden opgericht.

Lieven en het meisje met de zwavelstokjes

Waar de vertelling van de Saint Genois zich concentreerde op een anekdote om zo de grootsheid van Bauwens duidelijk te maken, richtten de biografieën zich op de hoogtepunten uit zijn leven. De eerste levensschets verscheen al snel na zijn dood. In 1829 schreef Charles Onghena over Bauwens in zijn uitbreiding en actualisering van het 16e-eeuwse *Historie van Belgis* van Marcus van Vaernewijck. In 1835 ging *L'Émancipation* en in 1844 de *Messenger des Sciences et des Arts* eveneens in op het heroïeke leven van de textielfabrikant. Het was echter wachten tot 1853 vooraleer er een monografie over de textielfabrikant verscheen. Die *Biographie de Liévin Bauwens* werd geschreven, gedrukt en uitgegeven door Léonard Hebbelynck. In de bijlagen nam hij eerdere levensschetsen van Bauwens op.

Net als de Saint Genois meldde Hebbelynck dat hij dit boek had geschreven als aanzet tot de oprichting van een eerste standbeeld in Gent. De beeltenis van Bauwens was hiervoor het meest geschikt. De Gentenaars hadden zich jegens hun stadsgenoot namelijk al te lang ondankbaar getoond.³⁷ Hebbelynck schreef dat de noodzaak voor een standbeeld van Bauwens steeds groter werd omdat er steeds minder tijdgenoten van de textielfabrikant waren die hem in ere konden houden. Daarenboven was het volgens de biograaf de hoogste tijd dat de Vlamingen niet

langer passief toekeken en snel Bauwens' beeld oprichtten, aangezien hierdoor de arbeiders in de bloemetjes gezet konden worden:

‘Notre manque d’initiative (*est*) un défaut inhérent au caractère flamand, qui sous d’autres rapports brille cependant par une générosité incontestable – quand il a reçu quelque léger stimulant, – soit qu’il agisse de développer les bons sentiments parmi les classe ouvrière, soit de secourir le malheur. A l’appui nous n’avons qu’à citer deux faits récents : la souscription ouverte pour offrir un drapeau aux Ouvriers Réunis, et les dons recueillis en faveur des malades de Vynckt.’³⁸

Net zoals eerdere blijken van appreciatie voor de arbeiders, zoals de schenking van een vlag voor hun vereniging en de collecte voor zieken, verdienden ze dus ook de oprichting van een beeld voor Bauwens. De biograaf meende dat de fabrieksbaas hoog in het vaandel van de arbeiders kon staan. Met zijn levensschets van Bauwens maakte hij die stelling duidelijk. De textielfabrikant wordt hierin opgevoerd als een ondernemende held, die kosten noch moeite spaarde om het welvaren van zijn arbeiders te bevorderen, maar ook vaderlijk optrad als de noodzaak zich aanbood. Hebbelynck maakte in het kielzog van eerdere biografen duidelijk dat het ondernemerschap Bauwens in het bloed zat. Al van kindsbeen af was hij bezig allerhande machines te ontwerpen. Zijn nauwe verbondenheid met arbeiders werd ook al vroeg aangewakkerd. Zijn vader stuurde hem namelijk als zeventienjarige naar Engeland om daar als arbeider te gaan werken in een leerlooierij. Eens hij de knepen van het vak had geleerd, voer Bauwens terug naar Gent om daar een succesvolle leerlooierij op te starten. Zijn ondernemerschap kende een hoogtepunt toen hij, volgens zijn biograaf puur voor het belang van volk en vaderland, het Engelse monopolie bestreed en met het risico op de doodstraf de Mule Jenny naar Gent smokkelde. De mislukking was nabij op het moment dat de vrouw van een van de Engelse handlangers, een zekere Harding, met veel ophef haar man wilde verhinderen in te schepen in de laatste boot met machineonderdelen. De lading werd in beslag genomen en de handlangers gevangengenomen. Bauwens zelf wist te ontsnappen, maar zijn beeltenis werd in Londen aan de galg gehangen (zie verder).

Omdat bepaalde cruciale onderdelen van de machine ontbraken, duurde het jaren alvorens de eerste Mule Jenny gebruikt kon worden. Vanaf dat moment bloeide de textielnijverheid, niet enkel in de fabrieken van Bauwens, maar ook ver daarbuiten. Hebbelynck schreef immers dat de Gentenaar zo genereus was om de werking van de machine aan iedereen kenbaar te maken – ten onrechte volgens Anna Suetens (zie boven). Gent toonde zich dankbaar door hem het burgemeesterschap te geven. Dat ambt hield onze held echter slechts twee jaar vol. Zijn genie werd volgens de biograaf te veel in beslag genomen door industrie en handel. Bauwens bleef zich wel inzetten voor het welvaren van zijn medemens. Hij bood gevangenen immers de kans om voor hem te werken en zo een job en een spaarpotje te hebben bij hun vrijlating. Voor dit menslievende ondernemerschap werd Bauwens herhaaldelijk onderscheiden. Helaas leidde de politieke chaos tussen de Franse en Nederlandse

overheersing tot zijn failliet. Onze held bleef echter nieuwe machines ontwerpen en ideeën uitvoeren. Enkel de dood wist dit ondernemerschap te fnuiken.

Hebbelynck trok de idealisering van Bauwens door tot de privésfeer, om het beeld van de paternalistische ondernemer kracht bij te zetten. Hij schreef: ‘Nous avons examiné la vie de Liévin Bauwens sous le point de vue industriel, nous dirons aussi quelque chose de sa vie privée. Les qualités qui le distinguèrent furent la générosité et le désir d’obliger.’³⁹ Net als in *De grootboekhouder* onderstreepte de biograaf aan de hand van een anekdote Bauwens’ krachtdadige, maar liefdevolle optreden. Op een avond keerde Bauwens terug naar huis en zag hij ‘une fille de l’âge de douze à treize ans, qui gisait là étendue sur le marbre, défaillante de besoin et glacée par le froid, car une pluie froide et continue de novembre avait percé ses vêtements’.⁴⁰ Onze held bekommerde zich dadelijk over haar als een vader. Hij zorgde ervoor dat ze volledig kon herstellen van alle geleden ellende, maar ging ook na hoe het zo ver was kunnen komen. Snel ontdekte hij dat haar stiefmoeder haar uit het ouderlijk huis had gezet. Bauwens zette niet alleen de grootste advocaten uit Parijs in om het meisje in haar rechten te herstellen, hij zorgde er ook voor dat ze een goede scholing kreeg en nog een mooie som geld eens ze meerderjarig was. Het moge duidelijk zijn: dit mierzoete verhaal dat het midden houdt tussen *Het meisje met de zwavelstokjes*, *Assepoester* en *Oliver Twist*, werd aangewend om Bauwens’ vaderlijke goedheid wereldkundig te maken.

Biografieën nemen een hoge vlucht

Hoewel een dergelijke karakterisering geenszins aan een historische realiteit beantwoordt, vond het beeld dat hier van de textielfabrikant werd opgehangen algemeen ingang. Velen bleken te snakken naar een moedig, vooruitziend, intelligent, zorgzaam en liefdevol personage. Latere biografieën bevestigden dit beeld dan ook. Hiervoor kunnen we een tijdsprong maken naar 1885, toen de levensschetsen van de textielfabrikant welig tierden. Naast uitgebreide beschrijvingen van het leven van Bauwens in kranten, werden ter gelegenheid van de inhuldiging van het standbeeld uiteenlopende biografieën geschreven.⁴¹ Zo was er het tiencentienboekje *Levensbeschrijving van Lieven Bauwens*, dat ook in het Frans verscheen. Dat boekje wijst dadelijk op het vaderlijke karakter van Bauwens: zijn eigen vader stierf al tijdens zijn jeugd en zo kwam hij zelf aan het hoofd van zijn gezin te staan. Bauwens kweet zich gedegen van zijn taak en nam die zorgzaamheid over bij de behandeling van zijn arbeiders.⁴²

J.H. Van den Daele herhaalde in zijn biografie Bauwens’ heldendaden en wees op zijn beurt op zijn vaderlijke doortastendheid en liefde. Met veel enthousiasme schreef hij opnieuw het sprookje van Bauwens en het verstoten meisje. Deze biograaf was opzichter van de ‘leerwerkhuizen’ van West-Vlaanderen. Het is dus niet verwonderlijk dat hij de verdienste van de Gentse held bij de opvoeding en ondersteuning van de gevangenen extra beklemtoonde. Bauwens’ leven leert ons, aldus Van den Daele, dat iedereen loon naar werk krijgt. Zijn werk eindigt dan ook als volgt: ‘Uit

dat beeld spreken lessen, die men nooit te overvloedig onder de oogen kan brengen van het volk, dat leeren moet hoe men, door eigen arbeid alleen, de bewerker wordt zijns eigen welstands en der verheffing van anderen tezelfder tijd.’⁴³

De biografieën vertoonden weinig verschillen in de beeldconstructie van Bauwens, maar richtten zich wel tot een ander publiek. Het tiencentiemboekje werd hoogstwaarschijnlijk verkocht voor en na de inhuldiging aan omstanders die de grote lijnen van Bauwens’ leven nog eens op een rijtje wilden hebben. Aan de andere kant van het spectrum stond een biografie als die van advocaat Odilon Périer.⁴⁴ Hij was de kleinzoon van Frans de Pauw, de steun en toeverlaat van Bauwens tijdens de smokkel. De biografie werd in de liberale krant *Het Volksbelang* aangeprezen als een wetenschappelijke Bauwensstudie, die nieuwe bronnen gebruikte en moest gelezen worden om ‘de onpartijdige waarheid over hem (*Bauwens*) te weten te komen’.⁴⁵ De figuur die rond Bauwens geconstrueerd was, had nood aan een grondig fundament. Périer was volgens *Het Volksbelang* de man die hiervoor een belangrijke stap had gezet.

De biograaf liet het vaderlijke beeld van de industrieel volledig intact, maar zwakte sommige verhalen af ten voordele van de wetenschappelijke correctheid. Zo nuanceerde hij de terdoodveroordeling van Bauwens in Londen door middel van zijn beeltenis. Volgens Périer was die actie waarschijnlijk niet officieel, maar kwam ze van het gepeupel, dat vertoornd en verbitterd was door Bauwens’ roof. Hij wees er echter wel expliciet op dat een dergelijke correctie ‘niets afneemt van de uitstekende verdienste van Lieven Bauwens’.⁴⁶ Dat die nuancering niet iedereen kon bekoren, bewijst de bespreking van de biografie in de *Gazette van Gent*, waarin Périer, ondanks zijn grote verdienste, toch ook enkele punten van kritiek kreeg: ‘Hoe die ter doodbrenging, gelukkig in beeltenis, zij geschied, zij bewijst maar één ding: het groot gevaar dat Lieven Bauwens heeft geloopt als hij het ondernam aan Engeland zijn kostbaar geheim der katoenspinnerij te gaan ontrooven. Wij hadden gewenscht dat de heer Périer zulks hadde doen uitschijnen.’⁴⁷ Het ideaalbeeld van Bauwens werd streng bewaakt!

Naast dergelijke wetenschappelijke nuanceringen, schuwde Périer ook geenszins de anekdotiek. Hij schreef nieuwe verhalen neer die, naar eigen zeggen, zijn ouders hem als kind vertelden. Die verhalen versterkten het beeld van de vaderlijke Bauwens:

‘Met de ziekte dringt weldra de ellende in huis, want hij had een talrijk gezin. Lieven Bauwens verneemt het, en nog denzelfden dag gaat hij er henen met Frans de Pauw en schenkt zijnen medearbeider eene ruime gift, die zijn bestaan en dat der familie redt. Een anderen werkman was een ongeluk overkomen, zoodat hij niet meer kon arbeiden. Lieven Bauwens gaat hem opzoeken, ondersteunt en verzorgt hem op de liefderijkste wijze.’⁴⁸

De anekdotes waren misschien minder kleurrijk dan het verhaal van Sies Van Oost of dat van het verstoten meisje, ze probeerden echter des te duidelijker te maken dat

Het standbeeld van Lieven Bauwens met de bloemenkransen van de inhuldiging in 1885. Foto: B. Jacobs-Carter (Stadsarchief – De Zwarte Doos, Gent)

met zo’n liefhebbende fabrieksbaas de steeds luider klinkende socialistische eisen voor een degelijk sociaal opvangnet compleet overbodig waren.

Het beeld van Bauwens in deze biografie kreeg extra autoriteit dankzij een open brief van Isabella Rysheuvelds, de kleindochter van Bauwens, aan Périer. De brief verscheen daags na de officiële inhuldiging van het standbeeld in de *Gazette van Gent*. Rysheuvelds schreef: ‘Ik las uw boek met het grootste genoegen; het is boeiend, belangwekkend van ’t begin tot het einde, en daarbij is het volledig en waar tot in de kleinste bijzonderheden. Geene enkele die niet volkomen met hetgene mijne zuster en ik, kleinkinderen van Lieven Bauwens, uit den mond onzer zoo innig beminde moeder, Elvina Bauwens, hebben gehoord.’ Niemand minder dan de dochter en kleindochter van Bauwens bevestigden dus het vaderlijke beeld dat werd opgehangen van hun vader of grootvader.

Vader op de scène

Het personage Bauwens dat als een vader zorgt voor zijn medemens, werd ook opgevoerd in het toneelstuk *Lieven Bauwens of de oorsprong der katoenspinnery in Belgien*. De auteur ervan was Karel Onderet, een acteur en toneelschrijver, die een groot verdediger van het Nederlands was.⁴⁹ Daarenboven spoorde hij met zijn stukken de Vlaming aan om niet in passiviteit te vervallen, maar ondernemend te zijn, en hij hechtte veel belang aan deugdzaamheid, maat en zorgzaamheid in het gezin.⁵⁰ Om dit ideaal te propageren, voerde hij ook Bauwens op. Voor dit rasechte melodrama nam Onderet de smokkel van de Mule Jenny als centrale actie. Het Vondel-genootschap speelde het stuk voor het eerst in 1857 in de Minardschouwburg. Ook deze specifieke beeldvorming rond de textielfabrikant hield decennia stand. Een kleine dertig jaar later koos het Van Crombrugghe's Genootschap er immers voor om het stuk opnieuw op te voeren als deel van de inhuldigingsfeesten van Bauwens' standbeeld.

Het eerste bedrijf opent met een koor van Britse arbeiders, dat het werk in de katoenspinnerij aanprijst. Er wordt een industrieel arcadia opgevoerd waar genoeg eten en drinken is en kommer, zorg en pijn veraf zijn. Het refrein luidt dan ook stevast: 'Ronk maer wielke, / Leve 't stielke! / Leve de spinners ambachtsman.'⁵¹ Bauwens vestigt dit Britse geluk uiteindelijk ook in Gent, maar dat loopt niet van een leien dakje. Het is echter niet de vrouw van meestergast Harding die het plan in de war stuurt, zoals de biografen schreven. Zij wordt wel opgevoerd, maar onderstreept de familiale waarden: koste wat het kost staat zij haar man bij. Het is daarentegen Hardings dochter die het verraad aansteekt. Zonder het zelf te willen brengt het deugdame meisje met de veelbetekenende naam Jenny de katoenspinner Smit het hoofd op hol. Zij verkiest echter een andere katoenspinner, James. Dat zet kwaad bloed bij Smit. Naast Bauwens, Harding en James is hij de enige die op de hoogte is van het plan. Wanneer Harding aan James de toestemming geeft om met Jenny te trouwen, brieft Smit op het meest preciaire moment de smokkel aan de politie.

Het tweede bedrijf toont hoe Bauwens ternauwernood uit handen van de politie weet te blijven door koelbloedig te veinzen Brit te zijn. Voor hij vlucht naar zijn vaderland, stelt hij Harding en James, die wel gearresteerd zijn, ruim de middelen ter beschikking voor de beste juridische bijstand. Dankzij de doortastendheid van *mistress* Harding komt ook de verrader Smit achter de tralies terecht. Hij wordt uiteindelijk samen met meestergast Harding en James verbannen naar Botany Bay. Hardings vrouw en dochter volgen hen. Smit sterft er uiteindelijk in de armen van een vergevingsgezinde Jenny.

Het derde bedrijf heeft minder actie, maar wordt gebruikt om Bauwens diepgaander te typeren als een zorgzame vader voor zijn medewerkers. Er is een tijdsprong van enkele jaren en de handeling verplaatst zich naar de Gentse fabriek van Bauwens. Daar zijn Bauwens' arbeiders dolblij omdat hun baas burgemeester van Gent is geworden. De held verschijnt op het toneel en bekommert zich meteen over een zieke arbeider. Hij stelt hem de middelen ter beschikking om dokter en apotheker te betalen. Terwijl een trouwe bediende, Simon, een traan van ontroering plengt,

zegt de textielbaas het doodnormaal te vinden een arbeider in moeilijkheden te helpen. Het gesprek verschuift naar de gemoedstoestand van Bauwens. Hij kan het lot van zijn Engelse handlangers niet uit het hoofd zetten:

'Sedert zes maenden heb ik van hen geen nieuws meer ontvangen en ik vrees dat zij voor altyd verloren zyn. De gedachte dat eene geheele familie voor my op eenen vreemden bodem rondzweeft en misschien uit oorzaak der poogingen die zy heeft aangewend om zich te redden, nog in grootere rampen gedompeld is, vergiftigt al het geluk, al het heil dat my heden te beurt valt.'⁵²

Daarop heft Bauwens een lied aan waarin hij zingt hoe hij hen treurig ziet rondzwerven, en gaat daarna af. Even later komen de Engelsen volslagen onverwacht het kantoor van Bauwens binnen. Vol vreugde vangt Simon hen op en luistert naar het verhaal van hun lange en gevaarlijke reis. Dankzij de financiële steun van Bauwens konden zij aan hun ballingsoord ontsnappen. In de finale komt de fabrikant binnen. Hij is doodgelukkig als hij zijn vrienden ziet en roept vol emotie uit: 'Genoeg, vrienden! genoeg! in myne armen, op myn hart!'⁵³

Het melodrama bevestigde en versterkte de beeldconstructie van Bauwens als vaderlijke arbeidersvriend met een ethisch en sociaal bewustzijn. Het deed dat zo goed dat het Van Crombrugghe's Genootschap besloot om het stuk driemaal op te voeren ter gelegenheid van de beeldinhuldiging. De avond van de inhuldiging was er een galavoorstelling, die werd afgesloten met de al vermelde feestcantate, nu gezongen door tweehonderd zangers.⁵⁴ Volgens onder meer de *Gentsche Mercurius* was het gala een succes. Een twintigtal leden van de familie Bauwens waren aanwezig, net als de gouverneur, de burgemeester en enkele schepenen. Verder trokken de acteurs 'zich goed uit den slag, de koors waren kloek, en de apotheose met de slotmarsch van de Cantate maakte den besten indruk'.⁵⁵

Ook het voorprogramma, de eenakter *De nieuwjaarsnacht* van de populaire Duitse toneelschrijver Roderich Benedix⁵⁶, 'verwierf de algemeene goedkeuring en de vertolkers werden teruggeroepen'.⁵⁷ In dat stuk staat de verzoening tussen een revolutionaire zoon en zijn royalistische vader centraal. Na veel gezocht en gekerm wordt de natuurlijke familieband in ere hersteld. Het stuk duidt geen particuliere politieke situatie aan. In de context van de inhuldiging van Bauwens' beeld kan het dan ook gelezen worden als een aansporing om de kloof die gegroeid was tussen arbeiders en fabrikanten te dichten. De vaderlijke vergevingsgezindheid van de industriële en de loyaliteit van de arbeiders worden erin aangewakkerd. De opstandigheid van die laatsten en de wrok van de eersten moet stoppen. Zo zegt een huisvriend:

'Indien men, verduiveld, zijne partijgenoten alleen moest achten, indien men ieder politiek andersgezinde voor persoonlijke vijand moest aanzien, dan ja, kan men niet dan met geladene pistolen op straat komen. Dat de

partijen in de Kamers, in dagbladen elkander bestrijden, daar is het de plaats; in het bijzonder leven zijn wij allen burgers van éenen Staat, kinderen van één Vaderland.’⁵⁸

De toeschouwers werden dus aangespoord zich gematigd op te stellen en zich niet al te zeer door partijpolitiek te laten ophitsen. Net als de royalisten versus de revolutionairen konden ook werkgevers en werknemers de band, zoals tussen vader en zoon, in ere herstellen. Dankzij aankondigingen in de kranten en in het programma van de feestelijkheden weten we dat de toegang tot een van de voorstellingen gratis was.⁵⁹ Zo konden ook arbeiders meegenieten. Maar waren zij wel enthousiast over de theateravond en slikten ze de boodschap van verzoening met de vaderlijke arbeidersvriend zomaar? Hierop kunnen we door gebrek aan bronnen helaas geen antwoord geven. We kunnen wel de andere feestelijkheden voor de inhuldiging van Bauwens’ beeld onder de loep nemen en nagaan welke rol de kranten aan de arbeiders toedichtten.

Makke toeschouwers en gedecoreerde werkers

De kranten spraken zelden over ‘de arbeiders’, wel over de socialisten, over de omstanders, waaronder talrijke arbeiders zullen geweest zijn, en over individuele arbeiders die op een bepaald moment de publieke aandacht kregen. In dat laatste geval werd de ideale arbeider opgevoerd binnen het officiële discours. Dat wordt duidelijk bij de eigenlijke inhuldigingsceremonie van het standbeeld op 13 juli 1885. In het begin van de ceremonie marcheerde de Maatschappij der gedecoreerde werkers het plein op. Die groep bestond uit tweehonderd arbeiders die waren onderscheiden voor voorbeeldig gedrag. Dat ging van noeste arbeid tot een leven redden.⁶⁰ Ze droegen vijftien prachtige kransen, die tegen de sokkel van het beeld werden geplaatst. De kransen hadden opschriften waarin Bauwens werd geprezen als de ‘grootsten weldoener’ en ‘volksvriend’ die ‘zijn leven te pande voor volksgeluk’ had gesteld.⁶¹ De meest voorbeeldige werklui erkenden zo publiekelijk de zelfopoffering van de heldhaftige fabrieksbaas.

Daarna nam burgemeester Lippens het woord om in het Frans het leven te schetsen van de Gentse held. Zijn verhaal werd in veel kranten integraal weergegeven en lag sterk in het verlengde van de besproken biografieën. Een aantal kranten meldde echter dat zijn speech op weinig geestdrift kon rekenen. Ook de feestcantate werd niet bepaald laaiend enthousiast onthaald. Het duizendkoppige koor werd te beperkt bevonden om een groots effect te veroorzaken. Zo schreef *L’Impartial de Gand*: ‘Les chœurs et l’orchestre n’étaient point suffisamment puissants pour produire l’effet nécessaire sur une place aussi étendue. Des applaudissements – pas trop enthousiastes, comme tous ceux de ce jour d’ailleurs – suivent les dernières mesures.’⁶² Bepaalde kranten maakten er zelfs gewag van dat de eigenlijke inplanting van Bauwens’ beeld weinig bijval kreeg van de omstanders. Het beeld heette er in het niets te verzinken naast de Sint-Baafskathedraal en het Belfort.⁶³ De Brusselse *La Chronique* meldde nog nooit zo een mak publiek te hebben gezien:

‘La ville de Gand vient d’inaugurer la statue de Bauwens, avec un enthousiasme d’autant plus difficile à décrire – selon le cliché habituel – qu’il était difficile à apprécier: jamais on n’a vu population plus calme, plus silencieuse et plus inerte. Le souvenir du héros de la fête était un peu lointain, et la plupart des gens que assistaient à cet hommage tardif rendu à un illustre concitoyen, auraient demandé, pour s’émouvoir, qu’on les soumit à une opération préparatoire de galvanisme. L’opération n’ayant pas eu lieu, Bauwens a eu une petite fête d’une tranquillité parfaite, où l’élan populaire se trouvait remplacé par une série de manifestations froidement officielles.’⁶⁴

We zouden kunnen inbrengen dat de kritische kranten het licht in de ogen van de organisatoren niet gunden door vooral te focussen op de minder enthousiaste omstanders. Zeker Brusselse kranten als *La Chronique* leverden liever commentaar dan lof op het provinciale gebeuren. Zelfs het Gentse zwart-wit moest er in de anti-Vlaamse krant aan geloven als zijnde een tweekleur die enkel gebruikt kon worden voor begrafenissen.⁶⁵ Maar door de specifieke en sterk gelijkende beschrijvingen van de erg matige publieksreacties in verschillende kranten, kunnen we toch aannemen dat de ceremonie stijf verliep. Ondanks alle pogingen om een vaderlijke held voor de arbeiders te creëren, bleek bij de uiteindelijke onthulling van Bauwens’ beeld dat de bevolking zijn figuur niet echt op handen droeg.

Alle kranten, zelfs de meest kritische, waren het er echter wel over eens dat één optreden een enorm succes was. Zonder uitzondering schreven journalisten vol enthousiasme over de gedecoreerde arbeiders. Zelfs *La Chronique* moest toegeven dat hun bloemenkransen schitterend waren. De meeste journalisten focusten op de redevoering van hun vertegenwoordiger, een zekere Constant Kimpe. *L’Impartial de Gand* schreef dat die vertegenwoordiger:

‘[...] a exprimé d’une manière parfaite les sentiments de gratitude que la population ouvrière doit au grand homme qui a fait faire à l’industrie cotonnière de si rapides et de si grands progrès. Il a dit que les ouvriers rappelleraient toujours à leurs enfants, lorsqu’ils passeraient devant la statue que c’était là l’homme qui avait assuré le bonheur de la classe ouvrière et qu’ils devraient éternellement honorer sa mémoire. De vigoureux applaudissements ont salué les dernières paroles de M. Kimpe.’

In de uitgave van de redevoering blijft Kimpe anoniem. Daarenboven stelde de spreker zichzelf in zijn speech expliciet voor als een doorsneewerkman. In werkelijkheid was Kimpe fabrieksdirecteur (geen eigenaar) van de textielfabriek Auger-Vincent. Opnieuw werd een personage opgevoerd, maar wel een dat veel succes genoot bij de journalisten en volgens die journalisten ook bij de omstanders. In tegenstelling tot Lippens sprak Kimpe Nederlands, dus kon het gros van de omstanders hem verstaan. Hij stelde nederig dat hij weinig kon aanvullen aan de woorden van de burgemeester. Toch zag hij zich genoodzaakt het woord te nemen, aangezien hij anders als ‘werkmans die de eer heeft te spreken als afgevaardigde van alle zijne

medebroeders, de gedecoreerde werklieden dezer stad, dat hij aan de grootste zijner plichten van erkentelijkheid zoude te kort blijven'.⁶⁶ Hij zei dat personen van zijn stand geen vleierijen kenden, maar recht uit het hart spraken. Het was dan ook meer dan ooit gemeend wanneer hij 'Lieven Bauwens als eenen vader (*wilde*) vereeren'.⁶⁷ De fabrieksdirecteur had de gedaante aangenomen van de ideale arbeider en oogstte als enige van de ceremonie succes toen hij Bauwens propageerde als een vader voor alle arbeiders.

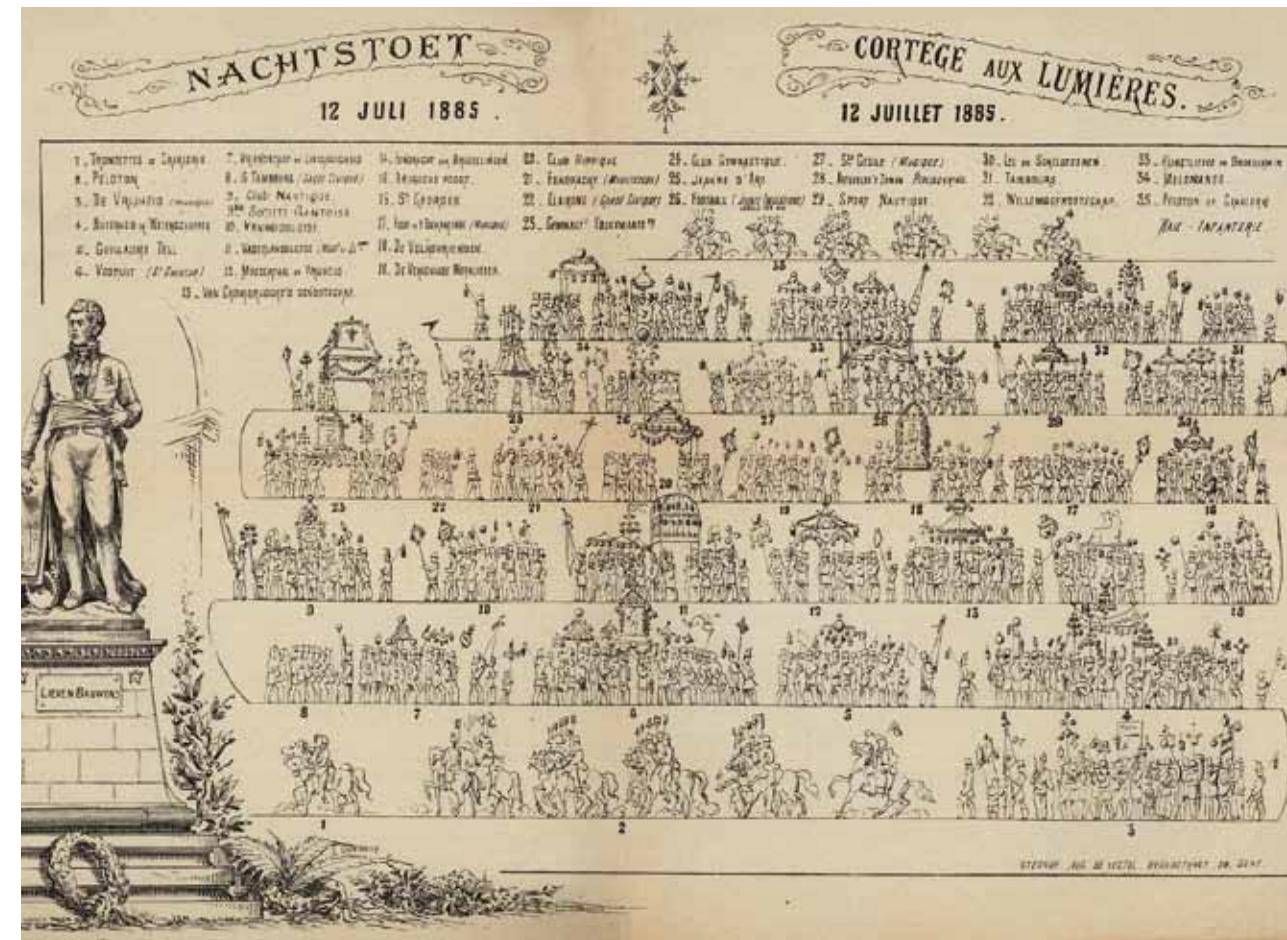
Socialisten maken amok

Tijdens de ceremonie bleef het publiek dus het gros van de tijd mak of 'de orde bij de omstanders was groot', zoals sommige kranten het verbloemden.⁶⁸ Dat was niet het geval de avond vóór de inhuldiging. Toen ging er een fakkeltocht ter ere van Bauwens door de straten van Gent. Een dertigtal verenigingen van muziek- en sportverenigingen, van het liberale Van Crombrughe's Genootschap en Willemsgenootschap tot de socialistische Vooruit en Verenigde Werklieden, brachten er spektakel met vierduizend lantaarns en honderd magnesiumtoortsen.⁶⁹ Samen schaarden ze zich achter leuzen die Lieven Bauwens en de arbeid aanprezen: 'Rust is roest voor mannenaard' en 'Die werkt wordt sterk'.⁷⁰ In de late 19e eeuw vormden verenigingen een belangrijk deel van de samenleving. Door publiekelijk te paraderen, bevestigden die groepen de ordening van de maatschappij. De hulde aan Bauwens werd zo getoond als zijnde unaniem bevestigd.

Die representatie van de maatschappij werd echter niet enkel met gejuich onthaald. Op verschillende plaatsen in de stad was er ophef. Die was zelfs zo hevig dat de laatste groep, een peloton van militairen te paard, niet tot het geplande einde kon meelopen. Het is onduidelijk wat er precies gebeurde, aangezien elke krant een andere versie van de feiten voorschotelde. In de gematigd liberale *Gazette van Gent* stond een aannemelijke beschrijving van de feiten. De krant probeerde zo neutraal mogelijk te blijven en beperkte zich tot een beschrijving in de voorwaardelijke zin:

'Schier op geheel den doortocht van de fakkeltocht, heeft men bemerkt dat bij het sluiten van den stoet geschuifeld werd. Ziehier wat de oorzaak van dit geschuifel zou geweest zijn: Een peloton jagers te paard sloot den stoet. Den wachtmeester, die het bevel had over dit peloton, zou er vermaak in geschept hebben zijn paard en heel zijn peloton in te houden en dan wanneer de straat vervuld was met volk wederom de paarden te doen galopeeren. Het publiek was over die handelswijze zoozeer verontwaardigd, dat het hem uitgeschuifeld en uitgejouwd heeft. Vele personen liepen achter het peloton al schuifelende tot op de Vrijdagsmarkt, waar een officier tusschen gekomen is en den wachtmeester met heel het peloton naar de kazern heeft doen trekken. Wat de stoet zelf betreft, op heel den doortocht ontmoette hij teekens van goedkeuring; verscheidene groepen werden toegejuicht.'⁷¹

De ultramontaanse *Le Bien Public* gaf een volledig ander verslag van de fakkeltocht.

Tijdens de nachtstoet van 12 juli 1885 was Vooruit de achtste groep en maakte ze muziek, de Verenigde Werklieden traden aan als negentiende. (Fonds Vliegende Bladen, Universiteitsbibliotheek Gent)

In de eerste plaats waren de omstanders niet enthousiast: 'Nous eussions surtout préféré plus d'enthousiasme'.⁷² Daarenboven koos de krant duidelijk partij. Ze nam het op voor de militairen. De krant vermeldde geen doelbewuste pesterij, minimaliseerde het voorval en betwijfelde of het te wijten was aan het peloton. Enkelingen beweerden dat alleen maar: 'Il y a eu [...] quelques légers troubles, provoqués, disent les uns, par l'imprudence des soldats.' Maar eigenlijk berustte alles op een misverstand. De massa wilde te snel aansluiten bij de parade en de ruiters probeerden daarop bij de stoet te blijven. Hierdoor raakten meerdere personen lichtgewond. Kwaadwillige omstanders wilden niet zien dat hier sprake was van een louter ongeluk en bleven de jagers volgen: '[...] le détachement de chasseurs a été suivi d'une bande hostile, qui le huait, le sifflait et frappait les chevaux de gros bâtons.' Door dit voorval zagen relschoppers de kans wanorde te scheppen, aldus *Le Bien Public*.

De krant besprak ook een andere verklaring van de onlust.⁷³ Ze waakte er echter over om te zeggen dat zichzelf die verklaring niet meteen wilde onderkennen: 'On nous dit, d'un autre côté, que les désordres dont nous parlons ont eu plutôt une autre cause que celle que nous leur assignons.' Voor de krant de tweede verklaring gaf, herhaalde ze nogmaals dat dit de mening was van anderen: 'Des gens bien informés nous assurent que ces troubles étaient un coup monté par les socialistes.' Het waren de socialisten! Zij hadden er alle belang bij het huldebetoon aan Lieven Bauwens in de war te sturen:

'Ceux-ci n'aiment pas Liévin Bauwens en l'honneur de qui la manifestation se faisait; et ils savent résolu de ne pas laisser le cortège se dérouler en paix. C'est pour avoir voulu empêcher cette contremanifestation que les soldats avaient été hués et qu'on aurait même essayé de les frapper, non-seulement au moyen de bâtons mais aussi de pierres. Une femme a été même blessée au front par une brique, Marché du Vendredi.'

De socialisten hielden niet van Bauwens en zetten alles op alles om de verering van een fabrieksbaas in de war te sturen. Volgens de krant werden de arme soldaten en omstanders slachtoffer van halsstarrig verzet tegen de erkenning dat industriële verdienstelijken konden zijn. *Le Bien Public* ging in haar beschuldigingen nog verder en deed aan paniekzaaiërij. Ook deze krant verschool zich achter een 'men beweert': 'On prétend que les socialistes non contents de ces premiers exploits, veulent couvrir d'ordures la statue de Liévin Bauwens aujourd'hui au moment de son inauguration. La police, du reste, est avertie, à ce qu'on nous certifie et a pris ses mesures en conséquence.' De lezer was gewaarschuwd: de kans was groot dat de socialisten het hierbij niet zouden laten. De figuur van de gewelddadige socialist werd zo aangescherpt. Het was een personage dat zich onderwierp aan wet noch gezag, aan god noch gebod. Hij schopte branie omdat hij geen rekenschap wilde geven aan de nochtans onontbeerlijke rol van de baas. Gelukkig was er nog de politie om dergelijk onredelijk, asociaal en gewelddadig gedrag met wortel en tak uit te roeien.

'Vooruit' in het verweer

De vraag stelt zich echter of de oppositie in socialistische kringen wel zo groot was als *Le Bien Public* wilde doen geloven. Ten eerste is het opvallend dat groeperingen als Vooruit en de Verenigde Werklieden meeliepen in de stoet. Ze maakten er zelfs muziek. Dit kan bezwaarlijk als asociaal worden bestempeld. Zelfs *Le Bien Public* had niets aan te merken op hun optreden. Daarenboven beet het socialistische dagblad *Vooruit* sterk van zich af toen het ging over het oproer tijdens de fakkeltocht. Het beweerde dat alles was uitgelokt door de militairen. Het volk heette er zelfs het slachtoffer van het politionele geweld:

'Van aan het Statieplein zijn echte schanddaden door het peloton chasseurs, aangevoerd door een "maréchal de logis" gepleegd [...]. Wij eischen daar-

over een onderzoek. Maar wat denkt het stadsbestuur met altijd honderde politiemannen en soldaten te zenden wanneer een stoet ingericht wordt? Vreest gij dan toch zoo het volk? Waarom altijd die gewapende macht? Waarom moest er daar paardenvolk bij zijn, zij hebben den stoet verlelijkt in plaats van op te luisteren.'⁷⁴

De omstanders wilden dus geenszins de stoet in de war sturen. Ze werden aangevallen door een bende scandaalvolle militairen. Politie en soldaten waren totaal overbodig, want het volk wilde eer bewijzen aan Bauwens. Dat wordt duidelijk als we edities van het dagblad van de dagen voor de huldiging lezen. Daarin is helemaal geen weerstand tegen de figuur Bauwens te vinden. De dagen voor de feestelijkheden kondigde *Vooruit* in de lijn van veel andere kranten neutraal aan wat er allemaal op het programma stond. Op 7 juli maande het blad de leden van de socialistische koren zelfs aan om zeker naar de laatste repetitie te gaan. Drie dagen later wees het zijn lezers erop dat het podium voor de zangers sterk genoeg was. Mogelijke sabotage ontkrachtte het zelfs expliciet: 'De werken worden overigens voortdurend bewaakt. Zooveel te beter!' ⁷⁵ Elke verdachtmaking dat de socialisten de boel wilden dwarsbomen, werd zo in de kiem gesmoord. Op 11 en 13 juli maakte het blad de volledige voorpagina vrij om een portret van Bauwens te plaatsen. Daarnaast vertelde het uitgebreid over zijn heldendaden. *Vooruit* gaf ook een prent van Bauwens uit. Op 11 juli kondigde de krant aan dat ze die te koop aanbood.

Het socialistische dagblad ging geen titanenstrijd aan. Het zocht geen contramine tegen een figuur die al decennialang werd vereenzelvigd met de vaderlijke beschermer van de arbeiders. *Vooruit* erkende: 'Lieven Bauwens was een groot man, een genie, die niet voor zich zelve maar voor de mensheid werkte.'⁷⁶ Maar meteen daarna ging de krant sterk in tegen de fabrieksbazen van de eigen tijd, die de goedheid van Bauwens uitbuiten voor eigentijds gebruik: 'Het geniale, heldhaftige en edelmoedige werk van Lieven Bauwens is in de handen der schrapzuchtige bezittende klasse een middel van verrijking geworden, tot een volksverlagend iets ontaard, dat de armen meer dan ooit afhankelijk van de rijke maakt.' Hier stelde de krant Bauwens als een voorbeeld voor de huidige fabrikanten. *Vooruit* riep hen op zich eindelijk eens te spiegelen aan hun voorganger, maar maakte haar lezers dadelijk duidelijk dat die aansporing een loutere utopie was: 'Waren al de Gentsche fabrikanten, die sinds Bauwens de leiding der Gentsche katoennijverheid in handen hebben gehad, zoo menschheidsminnend geweest als hij, o dan zou zijn werk hebben gebaat en ons werkvolk gelukkig zijn.' Volgens *Vooruit* was echter niets minder waar, de huidige bazen waren 'bloedzuigers van fabrikanten'.

De krant presenteerde niet enkel de arbeiders als de slachtoffers van die vrekken, ook de nagedachtenis van Lieven Bauwens had volgens het dagblad hieronder te lijden. We zagen eerder al hoe enkele kranten berichtten dat het standbeeld te klein was om enige indruk te maken. Ook *Vooruit* was die mening toegedaan en koppelde die mislukking aan de gierigheid van het establishment: 'Het standbeeld van Lieven Bauwens is op zijn gentsch gezegd een "kakske". 't Is "willen en ik kan

niet” en toont, zoo groot het is, dat het komt uit de zakken van burgers en aristokraten, gewoonlijk zo ondiep als zij moeten geledigd worden. Dit standbeeld is niet eene verheerlijking maar eene belediging der nagedachtenis van den grooten man uit den burgerstand.’⁷⁷ Hoewel het standbeeld voortkwam uit het liberale streven te tonen dat de textielfabrikant edelmoedig was, verdraaide *Vooruit* de oorspronkelijke bedoeling door te stellen dat het standbeeld niet het behoud van de edelmoedigheid, maar het verlies daarvan voor ogen stelde: ‘(Dit standbeeld) is anders niet dan een levend, een treffend portret van den ikzucht onzer fabrikanten en andere aristokraten.’⁷⁸

Maar er was hoop! Het beeld kon ook op een andere manier worden gelezen, aldus *Vooruit*. Het was namelijk ook een bewijs dat Gent een volksstad was die de onderdrukking van koningen en bazen nooit heeft aanvaard. ‘Wij hebben een beeld gehad van een Keizer, roemvol volgens de koningen en de kerk, groot in misdaden volgens de onpartijdige geschiedenis. Het beeld van Keizer Karel heeft op onze markt geprikt, het werd omvergeworpen door de fransche omwenteling en zou het ook door de Gentsche volk zijn geweest.’⁷⁹ Op de plek waar vroeger Karel stond, staat nu Jacob van Artevelde, de held die zijn volk bevrijdde van de onderdrukking van vreemde aristocratische bezetters. Ook Bauwens was een dergelijke held. Als hij in 1885 zou hebben geleefd, dan zou hij zich tegen het establishment hebben gekeerd waaruit hijzelf voortkwam, zo beweerde *Vooruit*. Als een vader zou hij de arbeiderskroost in bescherming genomen hebben tegen de bloedzuigers van fabrikanten: ‘Moest Bauwens herleven in zijn beeld, hij weende van smart over het ontaarden van zijn werk.’⁸⁰

Arbeiders moesten dus blij zijn met de oprichting van het beeld en zich enthousiast tonen tijdens de inhuldiging. Bauwens loven impliceerde wel niet dat ze de huidige fabrikanten vereerden: ‘Leve Bauwens zal men Maandag roepen, maar Bauwens werk heeft ’t volk van d’ellende niet gespaard. Het socialisme alleen kan het redden. En daarom, dat als weerklank van het “Leve Bauwens!” door de lucht dondere: leve het socialisme!’⁸¹ De makke publieksreactie die veel kranten beschreven, zou de overtuiging kunnen wekken dat *Vooruit* geen al te grote impact had op de omstanders van de inhuldigingsceremonie. Maar zoals al eerder gezegd, kregen de gedecoreerde werklieden wel de algemene instemming. Dit lag volledig in lijn van wat *Vooruit* wilde bereiken. Dat het establishment zich de vaderlijke Bauwens toe-eigende, werd duidelijk in het officiële discours, waarvan de speech van de liberale burgemeester het ultieme bewijs was. Lippens kreeg weinig bijval, maar toen een arbeider opstond om Bauwens lof toe te werpen – zelfs al was die arbeider een personage en geen realiteit – vond die wel bijval. Vader Bauwens was op dat moment immers opnieuw binnen de context geplaatst waarin hij volgens de socialisten thuishoorde: bij zijn kinderen, de arbeiders.

De krant *Vooruit* gaf in 1885 een portret van Lieven Bauwens uit. (Stadsarchief – De Zwarte Doos, Gent)

Besluit

Zeker vanaf het midden van de 19e eeuw gingen steeds meer stemmen op die Bauwens construeerden als een figuur die zijn werknemers behandelde als zijn kinderen. Hij zou voor hen gezorgd hebben, in goede en kwade tijden. De vaderlijke textielfabrikant voedde hen op, gaf hen eten en medische en juridische steun en weende om hen als ze het moeilijk hadden. Dit beeld werd keer op keer opgevoerd op de theaterscène, in vertellingen, liederen, redevoeringen en biografieën. Pas in de 20e eeuw werd duidelijk dat dit personage weinig historische grond had.

De inhuldiging van het standbeeld had het hoogtepunt moeten zijn van die beeldconstructie. Het publiek reageerde echter mak. Misschien droeg de bevolking de heldhaftige fabrikant te weinig op handen, ondanks de liberale propaganda. Toch lijkt het ons beter te stellen dat de omstanders de specifieke toe-eigening van Bauwens niet konden smaken. Het is helaas onmogelijk om te ontwarren of een socialistisch dagblad als *Vooruit* de gevoelens van de meeste omstanders actief modelleerde of veeleer verwoordde. Wat we wel kunnen besluiten is dat *Vooruit* heftig reageerde op het beeld van een vaderlijke fabrikant die een uitstraling van goedheid wierp op de fabrikanten van de eigen tijd. De reactie van de omstanders is in die gedachtegang in te passen. Pas toen de gedecoreerde arbeiders op de proppen kwamen, werden de journalisten en volgens hen ook het hele publiek enthousiast. De oorspronkelijke relatie tussen vader en kind leek even opnieuw hersteld en niet langer bezoedeld door industriëlen, die als hebbelijke stiefvaders uit alles van waarde hun voordeel wilden halen.

Na 1885 organiseerde het socialisme zich steeds sterker. Zo staat het jaar nadien geboekstaafd als een cruciale periode voor de beweging. In maart braken er in Walonië hevige onlusten uit. Een anarchistische betoging in Luik liep compleet uit de hand. Er braken in die stad stakingen uit, net als in het bekken van Charleroi. De modernste glasfabrieken gingen in vlammen op.⁸² Ook elders in Europa was er op dat moment grote sociale onrust. Dit had als eerste gevolg dat het doembeeld van een gewelddadige arbeidersmassa verder werd verscherpt, zoals we ook al besproken zagen in *Le Bien Public*.

Maar onder meer de Gentse socialisten bewezen dat jaar dat ze de arbeiders kalm konden houden. Ze creëerden zo een beweging die steeds meer politieke zeggenschap verwierf.⁸³ De Gentse voorman Edward Anseele werd weliswaar opgepakt wegens oproer tegen vorst en leger, maar werd voor dat eerste vrijgesproken en enkele maanden later alweer vrijgelaten. Daarop kreeg hij het aura van een held. Anseele wist die heldenstatus maximaal te benutten. Hij ontwikkelde zich tot een uitmuntend politiek strateeg, die een georganiseerde sociale beweging hielp uitbouwen, gesteund door de arbeiders. Een jaar na de inhuldiging van het beeld van de vaderlijke textielfabrikant stond er dus een socialistische voorman op wiens beeld van vaderlijke arbeidersvriend dat van Bauwens snel overschaduwde.

De auteurs bedanken graag de medewerkers van Amsab-ISG, het Liberaal Archief, het Stadsarchief Gent en de Universiteitsbibliotheek Gent voor alle hulp.

- 1 De gedrukte tekst van de cantate van L.P. De Vreese (zonder de muziek van Karel Miry) is onder meer bewaard in de Universiteitsbibliotheek Gent (IB 18 (11)-GFI 26 (30)) en in het Stadsarchief Gent (FNDP 2194).
- 2 Bijvoorbeeld in: *Gazette van Gent*, 08/06/1885, *Vooruit*, 10/06/1885 en *Gentsche Mercurius*, 11/06/1885.
- 3 Anna Magdalena SUETENS, Lieven Bauwens. Mythe en werkelijkheid. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 28(1974), p. 77-114. Zie: Jan DHONDT, L'industrie cotonnière gantoise à l'époque française. In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, (1955)20, p. 233-279 en Pierre KLUYSKENS, L. Bauwens. In: *Gentse Tijdingen*, (1985)14, p. 232-240.
- 4 Anna Magdalena SUETENS, Lieven Bauwens [...], p. 82.
- 5 Maurice AGULHON, Esquisse pour une archéologie de la République. L'allégorie civique féminine. In: *Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, (1973)1, p. 5-37; Maurice AGULHON, La 'Statuomanie' et l'histoire. In: *Ethnologie française*, (1978)2-3, p. 145-172. Cf. C. MARTINET, Les historiens et la statue. In: *Le Mouvement social*, (1985)131, p. 121-129.
- 6 Maurice AGULHON, La 'Statuomanie' [...], p. 156.
- 7 Zie onder meer: William COHEN, Statues in Nineteenth-Century Provincial France. In: *Comparative Studies in Society and History*, 31(1989)3, p. 491-513; Helke RAUSCH, Staging Realms of the Past in 19th-Century Western Europe. Comparing Monumental Strategies of Middle-Class Nationalists. In: *East Central Europe*, (2009)36, p. 37-62; Helke RAUSCH, The Nation as a Community Born of War? Symbolic Strategies and Popular Reception of Public Statues in Late Nineteenth-Century Western European Capitals. In: *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, 14(2007)1, p. 73-101; Krystyna Clara VON HENNEBERG, Monuments, Public Space, and the Memory of Empire in Modern Italy. In: *History and Memory*, 16(2004)1, p. 37-85; Nancy M. WINGFIELD, Statues of Emperor Joseph II as Sites of German Identity. In: Maria BUCUR & Nancy M. WINGFIELD (red.), *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, West Lafayette (IN): Purdue University Press, 2001, p. 178-205.
- 8 Tom VERSCHAFFEL, Voorbeelden. Monumenten voor historische figuren. In: Frank SEBERECHTS (red.), *Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse beweging*, Tiel: Lannoo, 2003, p. 25-44.
- 9 *Bulletin officiel des Lois et Arrêts royaux de la Belgique*, (1835)11, p. 34-35. Geciteerd in: Tom VERSCHAFFEL, Voorbeelden [...], p. 26.
- 10 Tom VERSCHAFFEL, Voorbeelden [...], p. 26-30.
- 11 Philippe GODDING, Statuaire, histoire et politique au 19e siècle. In: *Académie royale de Belgique, Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques*, (1997)1-6, p. 226.
- 12 Geciteerd in: Philippe GODDING, Statuaire [...], p. 226.
- 13 A. CARRE & Hugo LETTENS, De Kleine Zavel. Een polemie over de zestiende eeuw. In: Robert HOOZEE, Jo TOLLEBEEK, Tom VERSCHAFFEL (red.), *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw*, Antwerpen/Gent: Mercatorfonds, 1999, p. 59-63.
- 14 Bijvoorbeeld tijdens de voorbereidingen voor de onthulling van het standbeeld van Breydel en De Coninck in Brugge (1887) vlogen de vrijzinnigen/liberalen en de katholieken elkaar eveneens in de haren. De spanningen liepen zo hoog op dat het katholieke stadsbestuur het bestaande liberale Breydelcomité passeerde en een eigen Stedelijk Breydelcomité oprichtte. Met als uiteindelijk resultaat dat het beeld twee keer werd ingehuldigd. Zie: Jo TOLLEBEEK & Tom VERSCHAFFEL, Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool. In: Paul TRIO, Dirk HEIRBAUT, Dirk VAN DEN AUWEELE (red.), *Omtrent 1302*, Leuven: Universitaire Pers, 2002, p. 183-205.
- 15 Philippe GODDING, Statuaire [...], p. 239.
- 16 Gita DENECKERE, De resurrectie van Jacob Van Artevelde in de 19e-eeuwse Gentse arbeidersbeweging. Over het verlangen naar 'de Grote Man'. In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheid-*

- kunde te Gent, 50(1996), p. 155-187. In een ingekorte versie verschenen als: Gita DENECKERE, *Het standbeeld van Jacob van Artvelde op de Vrijdagmarkt als lieu de mémoire*. In: Bart DE NIL, Hendrik DEFOORT, Gita DENECKERE, Geert VANDAMME, *Ons Huis*, Gent: Amsab-ISG, 2002, p. 41-49.
- 17 Geciteerd in: Gita DENECKERE, De resurrectie [...], p. 183.
- 18 Gita DENECKERE, De resurrectie [...], p. 185-186.
- 19 Zie de beeldconstructie rond Cockerill: S. STEFFENS, Seraing: De Cockerill-fabriek. Magische, gigantische stad van de mechanisering. In: Jo TOLLEBEEK, Geert BUELENS, Gita DENECKERE, Chantal KESTELOOT (red.), *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van geschiedenis en expansie*, Amsterdam: Bert Bakker, 2008, deel 1, p. 242-253.
- 20 Stefaan MEEUS, *De rol van de Gentse socialisten bij de uitbouw van de partij in Vlaanderen, 1885-1914*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1989, p. 5-7.
- 21 Paul DE WITTE, *De geschiedenis van Vooruit en de Gentsche socialistische werkersbeweging sedert 1870*, Gent: Bij Den Schrijver, 1898, p. 127.
- 22 Gita DENECKERE, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918*, Antwerpen/Baarn/Gent: Hadewijch/AMSAB, 1997, p. 242.
- 23 Odilon PÉRIER, *Lieven Bauwens en de opkomst der katoennijverheid*, Gent: Ad. Hoste, 1885, p. 97.
- 24 Carla VAN DEN BROECK, *Monumenten, standbeelden e.a. Kulturprodukten als indices van kultuurbeleid (Gent, 1793-1913)*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1988, vol. 1A, p. 94.
- 25 Léonard HEBBELYNCK, *Biographie de Liévin Bauwens. Recueil des particularités qui concernent la vie et les travaux de ce grand industriel*, Gent: L. Hebbelynck, 1853, p. VIII-IX. Zie: Carla VAN DEN BROECK, *Monumenten [...]*, p. 95-96.
- 26 Léonard HEBBELYNCK, *Biographie [...]*, p. VIII-IX.
- 27 Zie de bespreking van eerdere huldeblijken in: *Flandre libérale*, 10/05/1885 en Prosper CLAEYS, *Liévin Bauwens*, Gent: Vuylsteke, 1885, p. 28.
- 28 Carla VAN DEN BROECK, *Monumenten [...]*, p. 97.
- 29 Georges-Eugène Haussmann was de Franse architect die in de 19e eeuw het ontwerp voor de verbouwing van Parijs maakte.
- 30 J.G. FREDERIKS & F. Jos. VAN DEN BRANDEN, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, Amsterdam: L.J. Veen, 1888-1891, lemma 'Saint-Genois'.
- 31 Jules DE SAINT GENOIS, *De Grootboekhouder. Eene Gentsche vertelling*, Gent: De Busscher, 1851, p. 8.
- 32 Zie de biografie van Van Geert in de recente vertaling van het boek in het Gents: Eddy LEVIS (red.), *De gruuutboekhouwer van Lieven Bauwens. Een Gentsche vertelling*, Gent: VIAT, 2000; J.G. FREDERIKS & F. Jos. VAN DEN BRANDEN, *Biographisch woordenboek [...]*, lemma 'Geert'.
- 33 Jules DE SAINT GENOIS, *De Grootboekhouder [...]*, p. 11.
- 34 Jules DE SAINT GENOIS, *De Grootboekhouder [...]*, p. 17.
- 35 Jules DE SAINT GENOIS, *De Grootboekhouder [...]*, p. 18.
- 36 Jules DE SAINT GENOIS, *De Grootboekhouder [...]*, p. 36.
- 37 Léonard HEBBELYNCK, *Biographie [...]*, p. I.
- 38 Léonard HEBBELYNCK, *Biographie [...]*, p. II-III.
- 39 Léonard HEBBELYNCK, *Biographie [...]*, p. 16.
- 40 Léonard HEBBELYNCK, *Biographie [...]*, p. 17.
- 41 Vaak zijn er sterke overeenkomsten tussen de levensschetsen in de kranten en de biografieën. Zo schreef Prosper Claeys zowel het boek *Liévin Bauwens* (Gent: Vuylsteke, 1885), als een feuilleton in maart 1885 in *Flandre libérale*.
- 42 *Levensbeschrijving van Lieven Bauwens uitgegeven ter gelegenheid der inhuldiging van zijn standbeeld den Maandag 13 Juli 1885*, Gent: E. en S. Gyselynck, 1885, p. 3.
- 43 J.H. VAN DEN DAELE, *Lieven Bauwens*, Gent: Vuylsteke, 1885, p. 48.
- 44 Odilon PÉRIER, *Lieven Bauwens en de opkomst der katoennijverheid in Vlaanderen*, Gent: Ad. Hoste, 1885.
- 45 *Het Volksbelang*, 11/07/1885.
- 46 Odilon PÉRIER, *Lieven Bauwens [...]*, p. 47-48.
- 47 *Gazette van Gent*, 12/07/1885. De vraagstelling omtrent de status van de terdoodveroordeelde van Lieven Bauwens bleef nog lang actueel. Zo wijdde procureur-generaal Napoléon de Pauw, familie van Bauwens, er jaren later nog een uitgebreide lezing aan die werd gepubliceerd als: *Liévin Bauwens. Son expédition en Angleterre et son procès a Londres (1789-1799)*, Gent: Ad. Hoste, 1903.
- 48 Odilon PÉRIER, *Lieven Bauwens [...]*, p. 43.
- 49 Zie: Karel ONDEREET, Over de vereischten om het nationaal tooneel te doen bloeien. In: *Handelingen van het Nederlandsch congres te Gent*, Gent, 1849; J.G. FREDERIKS & F. Jos. VAN DEN BRANDEN, *Biographisch woordenboek [...]*, lemma 'Onderet'.
- 50 Piet COUTTENIER, Nationale beelden in de Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. In: Kas DEPREZ & Louis VOS (red.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging, 1780-2000*, Antwerpen/Baarn: Houtekiet, 1999, p. 65-66.
- 51 Karel ONDEREET, *Lieven Bauwens of de oorsprong der katoenspinners in België*, Gent: F.-L. Dullé-Plus, 1857, p. 8.
- 52 Karel ONDEREET, *Lieven Bauwens [...]*, p. 72 (3e bedrijf, 4e toneel).
- 53 Karel ONDEREET, *Lieven Bauwens [...]*, p. 79 (3e bedrijf, 9e toneel).
- 54 Liberaal Archief, Fonds Van Crombrughe's Genootschap, 6.2.16, aankondiging van de galavoorstelling.
- 55 *Gentsche Mercurius*, 15-16/07/1885.
- 56 Roderich BENEDIX, *De nieuwjaarsnacht*, Wetteren: Pol. Van Cuyck-Stoop, 1880 (vertaling van E. Michels).
- 57 *Gentsche Mercurius*, 15-16/07/1885.
- 58 Roderich BENEDIX, *De nieuwjaarsnacht [...]*, p. 14 (5e toneel).
- 59 Onder meer aangekondigd in het feestprogramma *Gemeentefeest: Inhuldiging van het standbeeld van Lieven Bauwens*, Gent: Ad. Hoste, 1885, p. 8 en in de *Gazette van Gent*, 13-14/07/1885 en het *Journal de Gand*, 13-14/07/1885.
- 60 De gedecoreerde werkers werden ook al ingezet bij de inhuldiging van het beeld van Van Artevelde. Zie: Gita DENECKERE, *Het standbeeld [...]*, p. 45.
- 61 De opschriften werden in meerdere kranten gepubliceerd, bijvoorbeeld in *Journal de Gand*, 13-14/07/1885, en ook in *Redevoering ter gelegenheid der inhuldiging van het standbeeld van Lieven Bauwens uitgesproken door een lid der Maatschappij der gedecoreerde werkers van Gent*, Gent: Ad. Hoste, 1885, p. 13-15.
- 62 *L'Impartial de Gand*, 14/07/1885; *Journal de Bruxelles*, 14/07/1885.
- 63 *La Chronique*, 14/07/1885: '[...] dans le fond, les deux tours énormes de Saint Bavon et du Beffroi dressent leurs silhouettes écrasantes. Le bronze de Liévin Bauwens, qui n'était certes pas conçu pour un tel voisinage, en souffre en peu; Saint-Bavon lui fait tort; ce bronze demandait une petite place discrète, au milieu de bâtisses modestes, avec exclusion de perspectives monumentales.'; Zie ook: *Vooruit*, 13/07/1885 en *Le Patriote*, 14/07/1885.
- 64 *La Chronique*, 14/07/1885.
- 65 *La Chronique*, 14/07/1885: 'Quant on possède des couleurs aussi désolantes, on devrait les employer dans les fêtes publiques d'une manière plus discrète.'
- 66 *Redevoering ter gelegenheid der inhuldiging [...]*, p. 7.
- 67 *Redevoering ter gelegenheid der inhuldiging [...]*, p. 11.
- 68 Zie onder meer: *Le commerce et l'industrie de Gand*, 18/07/1885.
- 69 *Gazette van Gent*, 10/07/1885.
- 70 *Vooruit*, 13/07/1885.
- 71 *Gazette van Gent*, 13-14/07/1885.
- 72 *Le Bien Public*, 13/07/1885.
- 73 Kranten als *L'Impartial de Gand*, die zoals we zagen kritisch was over de inhuldigingsceremonie, herhaalden later die interpretatie. Op 15 juli schreef *L'Impartial de Gand*: 'Le Bien public croit pouvoir imputer aux socialistes la responsabilité des faits.'
- 74 *Vooruit*, 13/07/1885.
- 75 *Vooruit*, 10/07/1885.
- 76 *Vooruit*, 11/07/1885.
- 77 *Vooruit*, 13/07/1885.
- 78 *Vooruit*, 13/07/1885.
- 79 *Vooruit*, 13/07/1885.
- 80 *Vooruit*, 13/07/1885.
- 81 *Vooruit*, 13/07/1885.
- 82 Gita DENECKERE, *Sire [...]*, p. 230-237.
- 83 Gita DENECKERE, *Sire [...]*, p. 242-243.

De collaboratie van Hendrik de Man

Een analyse van zijn politieke evolutie en van de factoren bepalend voor zijn gerechtelijke veroordeling

Dit artikel bespreekt de politieke evolutie van Hendrik de Man, die leidde naar zijn collaboratie en zijn gerechtelijke veroordeling in de periode 1946-1950. Hendrik de Man was door zijn houding, ideeëngoed en collaboratie met de Duitse bezetter uitermate ongewenst in het naoorlogse België. We vertrekken vanuit de zware veroordeling die hij opliep en bespreken de belangrijkste factoren die leidden tot de uiteindelijke beslissing om hem op een zijspoor te zetten. Zowel de politiek, de vakbonden als het gerecht speelden hierbij een rol. Bovendien kenden een aantal actoren elkaar omdat ze tot hetzelfde academisch milieu behoorden, waarvan de Man ook deel uitmaakte. Het dossier van het proces-Hendrik de Man en de instructies voor vervolging die auditeur-generaal van de krijgsraad Walter Ganshof Van der Meersch opstelde, vormen het bronnenmateriaal voor dit artikel.

Een socialistisch partijvoorzitter veroordeeld voor collaboratie

Op 12 september 1946 velde de derde Franstalige kamer van de krijgsraad in Brussel een buitengewoon zwaar vonnis tegen de Belgische socialistische politicus Hendrik de Man. Het ging om een verstekvonnis, want de Man was niet op het proces aanwezig. Sinds 1941 verbleef hij in de Haute-Savoie en in augustus 1944 vluchtte hij naar Zwitserland, waar hij in september van datzelfde jaar politiek asiel aanvraag kreeg. De aanklacht die tegen hem werd geformuleerd, was zwaar. Hij werd ervan beschuldigd tussen 10 mei 1940 en januari 1943 gecollaboreerd te hebben met de

◀ Hendrik de Man aan zijn hut in de Haute-Savoie, Frankrijk, 1943. (Amsab-ISG, Gent)

Duitse bezetter. Het jaartal 1943 is opmerkelijk, omdat hij op dat moment al in de Haute-Savoie verbleef, en nergens kon een verklaring gevonden worden voor de keuze van het krijgsauditoraat. Hendrik de Man zou kwaadwillig de politiek of de doelstellingen van de Duitse bezetter gediend hebben en dat terwijl hij op dat ogenblik militair was en tevens voorzitter van de Belgische Werkliedenpartij (BWP), wat het krijgsauditoraat beschouwde als twee verzwarende omstandigheden. Hendrik de Man werd veroordeeld tot twintig jaar gevangenisstraf, moest de Belgische staat een schadevergoeding van 10 miljoen Belgische frank betalen, werd militair gedegradeerd en verloor al zijn titels, ambten en functies. Als het vonnis niet uitgevoerd kon worden – wat gebeurde, want de Man keerde nooit naar België terug – was er een burgerlijke sanctie, die hem zijn Belgische nationaliteit ontnam.

Het krijgsauditoraat tekende onmiddellijk beroep aan tegen het vonnis van de krijgsraad. Dit had tot gevolg dat het krijgsauditoraat het beroep voor het Militair Gerechtshof inleidde, niet de Man. Dat was een opmerkelijke stap. De Besluitwet van 1944 voorzag immers heel wat verstekvonnissen. Wanneer er een verstekvonnis was dat niet betekend kon worden aan de persoon – wat het geval was in deze zaak, de Man verbleef in Zwitserland en vernam zijn veroordeling toevallig via de radio –, dan werd de veroordeling zes maanden na de betekening tegensprekelijk geacht. Het gevolg was dat de beroepstermijn pas vanaf dan begon. Door de snelle actie van de krijgsauditoraat kon de Man een beroepsprocedure niet grondig voorbereiden. Het arrest in beroep van de zesde Franstalige kamer van het Militair Gerechtshof in Brussel in 1947, bevestigde de eerdere uitspraak van de krijgsraad.

In 1950 werd Hendrik de Man nog een derde keer veroordeeld, omdat hij het publicatieverbod overtrad dat vastgelegd is in art. 123 sexies van het Strafwetboek en dat voortvloeide uit het eerste vonnis. Het ging meer bepaald over de uitgave van zijn boek *Cavalier seul*. Opnieuw werd hij veroordeeld tot twee jaar cel en een boete van 1 miljoen Belgische frank. Hiertegen tekende de Man beroep aan en het vonnis werd omgezet in zes maanden gevangenisstraf en tienduizend Belgische frank schadevergoeding. De rechter oordeelde dat de strafmaat in eerste aanleg te zwaar was.¹

Een zware veroordeling

Els Witte wijst erop dat de gemiddelde straf per veroordeelde aanvankelijk zeven jaar opsluiting was. Er waren wel grote schommelingen. Zo kregen politieke leidersfiguren zwaardere straffen dan economische collaborateurs.² Dat neemt niet weg dat de veroordeling van de Man nog steeds driemaal hoger uitviel dan het gemiddelde. Ze betekende voor de Man een ‘burgerlijke dood’ en zorgde ervoor dat hij niet meer naar België kon terugkeren. Veel keuze had hij niet. Ofwel zat hij zijn gevangenisstraf uit en betaalde hij de voor hem onmogelijk hoge boete, ofwel bleef hij in ballingschap in Zwitserland, waar hij verder niet veel schade kon aanrichten. België vroeg nooit om zijn uitlevering. Dit doet vermoeden dat het er niet om ging de Man effectief te straffen, maar om hem op een zijspoor te zetten.

Dat er politieke invloed op repressieprocessen werd uitgeoefend, was al bekend. Dirk Luyten toonde dat al aan in zijn onderzoek naar de economische collaboratie. Daarin beschrijft hij hoe sommige parlementariërs publiekelijk uitspraken deden over de berechting van de economische collaboratie en dat terwijl ze betrokken partij waren, bijvoorbeeld als advocaat van ondernemers die vervolgd werden voor economische delicten. Ook waren er limieten aan de repressie. Het dossier van het cementkartel is hiervan een mooi voorbeeld. Na vier jaar onderzoek werd het afgesloten met de beslissing om geen vervolging in te stellen. De grote betekenis van de cementindustrie voor de wederopbouw was daar een van de oorzaken van.³ Politiek bepaalde de rechtsgang. Luc Huyse verwijst in dit verband naar het principe van de scheiding der machten, maar laat er ook onmiddellijk op volgen dat er problemen ontstaan als de grenzen daarvan worden overschreden. Huyse duidt tevens op de hevige tegenstellingen die bestonden tussen ministers en gerecht in het kader van de repressiepolitiek.⁴

Van extreemlinks naar uitermate rechts

De collaboratie van Hendrik de Man is een gevolg van een lang proces dat aan de bewuste oorlogsjaren 1940-1944 voorafging. We beperken ons tot de elementen die eraan bijgedragen hebben om de Man te veroordelen en buitenspel te zetten. Voor alle meer gedetailleerde aspecten van zijn leven en politieke loopbaan verwijzen we naar de werken van Mieke Van Haegendoren.⁵ Van Haegendoren heeft zich wel volledig gebaseerd op de documenten en memoires van de Man zelf. Daarom moet als tegengewicht zeker het werk van Wouter Steenhaut gelezen worden. Hij gebruikte verschillende bronnen en kwam daardoor tot andere conclusies dan Van Haegendoren. Jammer genoeg werd zijn doctoraatsscriptie nooit in boekvorm verwerkt.⁶

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was de Man een mislukt en teleurgesteld politicus. Buiten de Belgische Werkliedenpartij (BWP) was de invloed van het demanisme uitermate beperkt gebleven. Zijn Plan van de Arbeid was een complete mislukking geworden. Als minister had de Man eveneens gefaald. Hij beweerde dat zijn eigen partijbonzen en de vijandige houding van de geldmachten hem hadden tegengewerkt en uitgerangeerd. De ontgoocheling over de werking van het partijstelsel en de parlementaire democratie in het algemeen dreven hem in de richting van een autoritaire staatsopvatting. De verrechtsing van de Man was een langzaam proces. Bij het begin van zijn politieke carrière stond hij helemaal aan het andere uiteinde van de politieke as. Toen hij in 1902 toetrad tot de Antwerpse Socialistische Jonge Wacht (SJW) had hij een uitgesproken voorkeur voor het anarchisme. Dat ruilde hij echter vrij snel in voor het radicaal marxisme. Later formuleerde hij heel wat kritiek op het marxisme en ging over naar het planisme. In nog een latere fase evolueerde de Man naar een vorm van ethisch socialisme. Hij sleutelde ook aan een mogelijke verbreding van de arbeidersbeweging en probeerde een nieuw denkkader te ontwerpen voor het socialisme. Daarvoor baseerde hij zich op een psychologische benadering.

Groepsfoto op het bordes van het kasteel van Wijnendaele op 24 mei 1940, vier dagen voor de capitulatie. Van links naar rechts: Hendrik de Man, Jean van Nieuwenhuysse, koningin Elisabeth, graaf Weemaes, majoor Van den Heuvel en barones Carton de Wiart. (Amsab-ISG, Gent)

Hendrik de Man werd in 1934 ondervoorzitter van de BWP en na de dood van Emile Vandervelde in 1938 nam hij van hem het voorzitterschap over. Op dat ogenblik heerste er al een zeer diep wantrouwen tegen de Man. Zijn flirtpartijen met fascisme, nationaalsocialisme en zijn ongelukkig gekozen *socialisme national*, dat hij met Paul-Henri Spaak deelde, versterkten dit wantrouwen. Bovendien had de Man in de periode 1902-1940 meerdere harde aanvaringen met prominenten van binnen en buiten de BWP.⁷ Zijn karakter speelde hem meer dan parten. Een gevolg van dit alles was dat het BWP-kader op 31 mei 1940 in het Franse Limoges de beslissing nam om de Man uit de partij te zetten. De beslissing werd echter geheimgehouden totdat er bewezen kon worden dat hij zich werkelijk als *cavalier seul* opstelde. Dat deed hij uiteindelijk ook aan de zijde van Leopold III.⁸

Een intellectueel die graag verbloemde

Hendrik de Man was in de eerste plaats een intellectueel. Hij studeerde in Leipzig en behaalde een doctoraat in de Geschiedenis aan de universiteit van Gent. Hij bekleedde gedurende zijn loopbaan diverse leerstoelen aan binnen- en buitenlandse universiteiten, waaronder de Université libre de Bruxelles (ULB), waar hij dankzij partijvoorzitter Emile Vandervelde was binnengeloodst. Mieke Van Haegendoren stelde dat Vandervelde Hendrik de Man vrij snel had opgemerkt en hem, tegen de socialistische gewoonte in, van bovenuit in de partij had gearachuteerd. Misschien moet die uitspraak wat genuanceerd worden. Hendrik de Man had immers al zijn sporen verdiend als militant van de SJW, als correspondent van socialistische dagbladen, als eerste secretaris van de Centrale voor Arbeidersopvoeding en als eerste directeur van de Arbeidershogeschool. Toch was er zeker sprake van een blitzcarrière onder de beschermende vleugels van Emile Vandervelde. Mieke Van Haegendoren wees erop dat een aantal militanten het hier uitermate moeilijk mee had.⁹ Bovendien was de Man een sologanger die tegen de stroom in voer. Het is opmerkelijk dat de Man geen enkele band had met de arbeidersbeweging. Hij kwam uit een Antwerps burgerlijk en intellectueel middenklassenmilieu. Vader de Man was zakenman en lid van de Antwerpse Franstalige loge Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis. Hendrik de Man zelf was geen vrijmetselaar, ondanks sommige speculaties.¹⁰

Hendrik de Man vertoonde bovendien een aantal zeer burgerlijke trekjes en stelde zich graag anders voor dan hij in werkelijkheid was. Zo is er onder meer zijn ontevredenheid met de schrijfwijze van zijn familienaam. Hij deed heel veel moeite een adellijke afkomst te traceren, maar voormalig stadsarchivaris Floris Prims betwistte die. Desondanks verkoos de Man zijn familienaam voortaan met kleine 'd' te schrijven in plaats van de officiële en wettelijke schrijfwijze 'Deman' aan te houden.¹¹

De Man smukte ook zijn frontprestaties tijdens de Eerste Wereldoorlog aardig op. Zo beschreef hij in zijn memoires de barre levensomstandigheden en angsten die hij in de loopgrachten doorstond. Zijn militair dossier werpt echter een heel

Hendrik de Man en Emile Vandervelde in Londen, 1916. (Amsab-ISG, Gent)

ander licht op de zaak. Hij was toegewezen aan de artillerie – dus achter de linies – en verrichtte nadien vertaalwerk, dat hem een statuut bezorgde dat gelijkgesteld werd met dat van de generale staf. Hij was niet aanwezig tijdens de hele bewegingsoorlog, noch tijdens de periode van de offensieven. De Britse divisies waarvan de Man deel uitmaakte, waren gedurende heel de periode die hij aangaf bij geen enkele belangrijke actie betrokken. Op basis van al deze gegevens had hij geen recht op de door hem zo gegeerde Vuurkaart voor de periode 1914-1918 en de brevetten en eretekens van de Médaille de la Victoire et Commémorative de la Campagne 1914-1918. Toch ondernam hij verwoede pogingen om al die onderscheidingen in zijn bezit te krijgen.¹²

De eerste historicus die op onpartijdige wijze de vinger wist te leggen op de onwaarheden die de Man verspreide, was Wouter Steenhaut, voormalig directeur van Amsab-ISG. Hij stelde vast dat de oorsprong van het bronnenmateriaal een van de hoofdproblemen is bij het voeren van onderzoek naar de Man. Steenhaut voerde zijn doctoraatsonderzoek naar de Unie van Hand- en Geestesarbeiders (UHGA). De UHGA was een eenheidsvakbond, opgericht tijdens de Tweede Wereldoorlog, en op corporatistische leest geschoeid. Ze werd bovendien door de Duitsers gestuurd en gecontroleerd. Hendrik de Man speelde een zeer actieve rol in de oprichting van deze UHGA. Steenhaut stelde vast dat alle onderzoeken die vóór hem werden

gevoerd zich louter hadden gebaseerd op bronnenmateriaal dat enkel van de Man zelf afkomstig was. We moeten bijgevolg erg voorzichtig omspringen met literatuur over de Man – al dan niet wetenschappelijk – die dateert van vóór 1983, het jaar dat Steenhaut zijn doctoraat afrondde. Steenhaut kon tijdens zijn onderzoek de hand leggen op de Duitse *Aktennotizen* – verslagen van besprekingen die de Duitse bezetter opstelde – en daardoor de werkelijke rol die de Man gespeeld had tijdens de oorlogsperiode aan het licht brengen. De kans dat die *Aktennotizen* vervalst werden, is uitermate klein, temeer daar Steenhaut vergelijkingsmateriaal vond dat perfect overeenkwam met wat in de *Aktennotizen* vermeld staat.¹³

In de ban van Duitsland

Hendrik de Man was Duitsgezind in de hele betekenis van het woord. Hij bracht een deel van zijn leven in Duitsland door en werkte en studeerde er. Hij had er ook heel wat kennissen en vrienden. Dit maakte dat hij meer gericht was op het oosten, in casu Duitsland, dan op het westen, Frankrijk en Groot-Brittannië. Bovendien bewaarde hij die gerichtheid op Duitsland zijn leven lang. Een onmiskenbaar cultureel element speelde hierbij een rol. Het is onbegrijpelijk dat hij als socialist het gevaar van het opkomende nationaalsocialisme niet volledig juist heeft ingeschat, zeker omdat hij zelf ook slachtoffer werd van dit nationaalsocialisme: de nazi's gooiden zijn boeken op de brandstapel.

In de jaren 1930 frequenteerde de Man het Salon Didier in Brussel. Het is in dit politiek mondaine salon van madame Didier dat de intellectuele collaboratie van de Man waarschijnlijk gevoed werd. Hij kwam er in contact met Léon Degrelle, Joris Van Severen, pro-Duitse prominenten, profascisten, diplomaten van de Duitse ambassade in Brussel, mensen van de Duitse gemeenschap, alsook diverse personen uit de entourage van Joachim von Ribbentrop, Hitlers minister van Buitenlandse Zaken. Het salon fungeerde als een antenne en werd gesponsord door von Ribbentrop. Bij madame Didier bouwde men onder meer actief aan een pro-Europese gezindheid met Duitse accenten. Hendrik de Man onderhield er contacten met onder meer Otto Abetz, de latere Duitse vertegenwoordiger in Parijs. Hij had eveneens contacten met von Bargen, adviseur bij de ambassade, en Max Liebe die behoorde tot het gezantschap van het Derde Rijk in België. Ook de relaties van Eduard Didier, de echtgenoot van madame Didier, waren merkwaardig. Die was een vennoot van Raymond De Becker van *Le Soir*. Samen startten ze in 1941 de Editions de la Toison d'Or op. Achter die twee mannen verborg zich de Editions Mundus. Die Duitse uitgeverstrust was afhankelijk van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, dat onder de bevoegdheid van von Ribbentrop viel. Opnieuw was de cirkel rond. We mogen concluderen dat het machtscentrum rond von Ribbentrop al vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog genesteld zat in Brussel. Hendrik de Man vertoefde in die kringen. Tot overmaat van ramp bleef het daar niet bij.¹⁴

Hendrik de Man (midden) als minister van Opslorping van Werkloosheid bij Leopold III tijdens een bezoek aan Cockerill in 1936. Uiterst links: minister van Vervoer en PTT Paul-Henri Spaak. Foto: Jacques Hersleven (Amsab-ISG, Gent)

Hendrik de Man en koning Leopold III

Hendrik de Man beweerde dat hij Leopold III leerde kennen toen hij minister was in 1935. De in oorsprong zakelijke relatie evolueerde na de dood van koningin Astrid naar een meer persoonlijke. Beide mannen hadden een aantal gemeenschappelijke interesses, maar ook qua politieke opvattingen vonden ze elkaar. Belangrijk is hun gedeelde afkeer voor een slecht werkend parlementair regime en een fundamenteel wantrouwen tegen de geldmachten. Ondanks verklaringen van de Man dat hij een belangrijke adviesfunctie had bij Leopold, lijkt het erg onwaarschijnlijk dat hij een grote invloed heeft gehad op het handelen van de vorst. De belangrijkste adviseur van Leopold III was immers generaal Van Overstraeten. Die kreeg zelfs de bijnaam 'onderkoning' omdat zijn rol in de militaire politiek zo groot was.

De keuze van de Man voor Leopold bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was tragisch omdat ze inhield dat hij de regering-Pierlot afwees. Samen met de vorst bleef de Man in België, terwijl de regering eerst naar Frankrijk vluchtte en later – na veel twijfel – uitweek naar Engeland. Leopold III en de Man compromitteerden zich tijdens de oorlogsjaren. De koning had zuiver politieke ambities en had graag een regering rond zijn persoon gecreëerd. Hendrik de Man hoopte in die regering een rol te kunnen spelen en zijn programma alsnog te kunnen realiseren. Adolf Hitler was echter niet te vinden voor de politieke ambities van Leopold en de plannen

werden afgevoerd. Na de Bevrijding barstte de Koningskwesie in alle hevigheid los. Die weekte erg veel emoties los en zorgde voor een prerevolutionair klimaat. Leopold werd gedwongen om troonsafstand te doen. Hendrik de Man deelde mee in de klappen. Gedurende heel de repressie speelde de Koningskwesie op de achtergrond mee en oefende ze er ook invloed op uit. Daarbij is de gelijkenis tussen Leopold III en Hendrik de Man opmerkelijk. Beiden zagen hun eigen aandeel in de gebeurtenissen niet en hadden de gewoonte om hun mislukkingen af te schrijven op rekening van hun tegenstanders.¹⁵

Een zeer moeilijk karakter

Hendrik de Man had een zeer moeilijk karakter dat hem gedurende heel zijn loopbaan in conflict bracht met mensen uit zijn omgeving. De botsingen die hij veroorzaakte, bleven lang nazinderen. Zo kwam hij onder meer in conflict met de populaire Antwerpse socialistische partijleider Modeste Terwagne, met Camille Huysmans en Louis de Brouckère, die hij in zijn memoires ronduit belachelijk maakte, en met de Gentse partijleider Edward Anseele. Mieke Van Haegendoren refereert naar een uitspraak van een parlementair verslaggever, die getuigde dat de haat tegen de Man tastbaar was als hij voorbij de socialistische banken in de Senaat kwam. Hendrik de Man botste ook met de haute finance, maar het toppunt was zijn aandeel in het ontslag van zijn beschermheer Emile Vandervelde als ondervoorzitter van de BWP.¹⁶ Dat alles maakte dat de Man bij sommigen niet geliefd was. Elders, vooral bij de vakbonden, kon hij zich nog een tijd handhaven, maar ook daar verloor hij op termijn alle krediet.

Collaboratie

Op 28 juni 1940, iets meer dan een maand na de Duitse inval, gaf Hendrik de Man zijn beruchte manifest uit waarin hij de politieke werking van de BWP ophief. Dit werd hem zwaar aangerekend. Een partijvoorzitter die de politieke werking van zijn partij ophief vooraleer de Duitsers dit oplegden, kon niet onmiddellijk op de grootste sympathie rekenen. Eind april en begin mei 1941 zette de Man tijdens toespraken in Antwerpen, Luik en Charleroi de motivering voor zijn manifest uiteen. Hij gaf te kennen dat op het ogenblik dat het manifest gepubliceerd werd, België dicht bij een nieuwe regering stond. Hij pleitte voor de oprichting van een eenheidspartij en benadrukte het belang van politieke eenheid. Hendrik de Man gaf zelf aan dat hij tijdens de Duitse bezetting niet inactief was gebleven. Onder meer in zijn autobiografie – die Mieke Claeys-Van Haegendoren verwerkte in het eerste deel van de reeks bij Standaard Uitgeverij – stelde hij dat hij zijn activiteiten door de aard van de gebeurtenissen niet openbaar had kunnen maken, maar dat hij continu tussenbeide was gekomen bij de Duitse bezettingsautoriteiten. De contacten die de Man met de Duitsers onderhield, speelden zich vooral af op het syndicale vlak. Hij leverde een actieve bijdrage om een groot aantal syndicalisten

te heractiveren en droeg ook bij tot de hervorming van het Belgisch Vakverbond (BVV) en de aanhechting van die organisatie bij – of opslorping door – de UHGA, die de traditionele vakbonden verving.

Oud-journalist Piet De Buyser vroeg zich af wat er mis was met het opzetten van een vertegenwoordiging voor de arbeiders en of soms enkel werkgevers over een vertegenwoordiging mochten beschikken.¹⁷ De Buyser doelde hiermee op het Comité Galopin dat de industrie vertegenwoordigde in bezet België. Volgens Walter Ganshof van der Meersch, auditeur-generaal van de krijgsraad, was het kernprobleem echter de UHGA zelf. Die was een instrument in handen van de Duitsers. Een tweede probleem was volgens Ganshof dat het kader van de socialistische vakbond BVV in augustus 1940 in het Franse Toulouse de vooroorlogse beslissing herbevestigde om gedurende de oorlogsperiode alle vakbondsactiviteiten op te schorten. Die resolutie werd nogmaals bekrachtigd in september 1940 in Brussel, nadat meerdere leden van het BVV-bureau naar België waren teruggekeerd. Maar Hendrik de Man had intussen de oprichting van een nieuw BVV gestimuleerd. Dat werd op 18 augustus 1940 gesticht door onder meer Achiël Van Acker. Ook het ACV had zich daarvoor al hergestructureerd en ambieerde een monopoliepositie in de syndicale heropbouw in het nieuwe België rond Leopold III. De concurrentie tussen de vakbonden speelde een belangrijke rol in de talrijke syndicale initiatieven en herstructureringen. Het Nieuwe BVV met Hendrik de Man, de liberale vakbond en het ACV probeerden in oktober 1940 een gezamenlijke royalistisch gezinde Syndicale Unie van Belgische Arbeiders op te richten. Dit initiatief stootte op het veto van de Dienststelle Dr. W. Hellwig. Die Duitse dienst kreeg in oktober 1940 van het militaire bestuur de opdracht om het vraagstuk van het arbeidsleven in België voor zowel arbeiders als werkgevers te bestuderen en te herstructureren.¹⁸

Volgens de circulaire van Ganshof verklaarde Hendrik de Man openlijk in het bijzijn van meerdere getuigen – onder wie minister van Staat Achille Delattre – dat de Dienststelle Dr. Hellwig op zijn vraag naar België was gekomen. Hij zou gezegd hebben dat hij hiervoor begin augustus 1940 naar Berlijn was gereisd. Hendrik de Man zou eenzelfde verklaring hebben afgelegd tegenover afgevaardigden van het Uitvoerend Comité van de Centrale der Metaalbewerkeren van België (CMB). Van Grootven, gevolmachtigde van de CMB, bezorgde die informatie aan het auditoraat-generaal. Senator Lapaille verklaarde op zijn beurt dat de Man die verklaring over zijn activiteiten een derde maal had afgelegd in januari 1941, op een vergadering in het volkshuis van Schaarbeek. Het is een feit dat de Man actief ronselde voor de UHGA en dat hij probeerde centrales te overtuigen om tot de eenheidsvakbond toe te treden. Een belangrijk element daarbij is dat de UHGA beslag legde op de bezittingen van de vakbonden. Volgens het krijgsauditoraat ging het in totaal om 1100 syndicaten en 70 verenigingen met rechtspersoonlijkheid. Door zijn adviezen en hulp was de Man – weliswaar enkel in de beginperiode¹⁹ – voor de Duitsers een belangrijk persoon. Zijn verantwoordelijkheid werd vergroot omdat hij als politiek figuur een heel grote invloed en prestige had. Het auditoraat-generaal stelde

HENDRIK DE MAN OVER HET NIEUW SOCIALISME

Rede gehouden te Antwerpen...

...en Charleroi in April en Mei 1941

Opzet van de vergadering

Deze eerste vergadering heeft de bedoeling om de leden van de Belgische Arbeiderspartij te informeren over de nieuwe situatie van de partij en de nieuwe programma's van de partij.

Het Juni-Manifest en zijn gevolgen

Het Juni-Manifest is een document dat de Belgische Arbeiderspartij heeft uitgevaardigd op 28 juni 1940. Het manifest is een belangrijk document in de geschiedenis van de partij.

De Belgische Arbeiderspartij heeft het Juni-Manifest uitgevaardigd op 28 juni 1940. Het manifest is een belangrijk document in de geschiedenis van de partij.

Manifest van 28 Juni 1940 Aan de Leden van de Belgische Werklieden Partij

In de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog, toen de Duitsers België hadden bezet, heeft Hendrik de Man een manifest uitgevaardigd aan de leden van de Belgische Arbeiderspartij. Het manifest is een belangrijk document in de geschiedenis van de partij.

De kwestie van de eenheidspartij

De kwestie van de eenheidspartij is een belangrijk thema in de geschiedenis van de Belgische Arbeiderspartij. Het gaat om de vraag of de partij zich moet verenigen met andere socialistische partijen.

De Belgische Arbeiderspartij heeft zich altijd voor een eenheidspartij gekant. Het is een belangrijk principe van de partij.

De Belgische Arbeiderspartij heeft het Juni-Manifest uitgevaardigd op 28 juni 1940. Het manifest is een belangrijk document in de geschiedenis van de partij.

Het Deutsche Nationaal-Socialisme en wij

Het Deutsche Nationaal-Socialisme is een ideologie die in Duitsland is ontstaan. Het is een ideologie die de Belgische Arbeiderspartij afwijst.

Belgen, Vlamingen en Walen

Belgen, Vlamingen en Walen zijn de drie volken van België. Het is belangrijk om te weten dat ze allemaal deel uitmaken van de Belgische Arbeiderspartij.

De Belgische Arbeiderspartij heeft het Juni-Manifest uitgevaardigd op 28 juni 1940. Het manifest is een belangrijk document in de geschiedenis van de partij.

Het Deutsche Nationaal-Socialisme en wij

Het Deutsche Nationaal-Socialisme is een ideologie die in Duitsland is ontstaan. Het is een ideologie die de Belgische Arbeiderspartij afwijst.

Belgen, Vlamingen en Walen

Belgen, Vlamingen en Walen zijn de drie volken van België. Het is belangrijk om te weten dat ze allemaal deel uitmaken van de Belgische Arbeiderspartij.

vast dat er sinds december 1940 een clandestien BVV was opgericht, die tegen de UHGA een actieve propaganda voerde met behulp van pamfletten en clandestiene kranten. Desondanks probeerde de Man de militanten te overtuigen om de UHGA trouw te blijven.

Het is juist dat de Man weigerde een functie op te nemen binnen de UHGA, maar hij was wel bereid actief mee te werken als raadgever en technisch expert. Zo adviseerde hij onder meer om de oude syndicale leiders te vervangen door een nieuwe directie die meer toegankelijk zou staan tegenover de toetreding tot de nieuwe vakbond. Verder deed hij de Duitsers het voorstel om de UHGA onder te brengen in het Achtuurnhuis in Brussel. Hij stelde ook voor om Victor Grauls, voorzitter van het Nieuwe BVV en lid van het dagelijks bestuur van de Belgische Transportarbeidersbond, en Felicien Bevie, secretaris van de mijnwerkersvakbond van het Centrum, te laten toetreden tot het Comité van Acht. Dat zou dan de voorlopige leiding over de UHGA op zich nemen. Voor de Man leken ze de beste socialistische kandidaten te zijn. Ook voor wat betreft de publicaties van de UHGA nam de Man een actieve rol op. Hij adviseerde om bestaande uitgeverijen te gebruiken, waaronder die van *Le Peuple*. Hij gaf de Duitsers wel de raad om advocaat, socialistisch politicus en ULB-collega Henri Rolin, die tegenwerkte, te elimineren. Het auditoraat-generaal voegde de uitspraak die de Man gebruikt had en in de betreffende *Aktennotize* genotuleerd staat, toe aan het dossier: 'müsse ausgeschaltet werden'.²⁰

Het spanningsveld tussen Henri Rolin en Hendrik de Man was zeer groot. Ze waren elkaars tegenpolen. Naast meningsverschillen over de neutraliteitspolitiek was er de zware aanvaring tussen beide heren in de lokalen van de ULB. Zowel de Man als Rolin waren als professor aan die universiteit verbonden. Rolin was gespecialiseerd in rechten, de Man in sociale psychologie. De Duitse bezetter trachtte in 1940 aan de ULB een vinger in de pap te krijgen. Er werd een vergadering belegd om tot een consensus te komen hoe men zou reageren op de Duitse inmengingen. Toen Hendrik de Man te laat binnenkwam vroeg Rolin om de vergadering stop te zetten omdat door de Mans aanwezigheid het geheim van de besprekingen niet meer gegarandeerd was. Er volgde een zwaar conflict. Jean Servais, erevoorzitter van de ULB, werd ingeschakeld om als bemiddelaar te proberen de gemoederen te bedaren. Het gesprek dat op 24 november 1940 plaatsvond, was pijnlijk confronterend. Rolin gooide heel wat verwijten naar het hoofd van de Man. Hij wees Hendrik de Man erop dat hij wist dat de Man in Parijs Léon Degrelle had ontmoet en dat ze samen een document hadden ondertekend in het bijzijn van de Duitse vertegenwoordiger Otto Abetz. Rolin stelde onomwonden dat de Man met de Duitsers collaboreerde. Het was de socialistische politicus Herman Vos die optrad als informant voor Rolin, zoals blijkt uit de getuigenverklaring van Rolin aan krijgsauditeur Tulkens. Het antwoord van de Man was agressief. Hij gooide Rolin naar het hoofd dat, indien hij echt over de contacten zou beschikken die deze suggereerde, hij Rolin al lang in de gevangenis

◀ Hendrik de Man hief met zijn Manifest van 28 juni 1940 de BWP op. (Amsab-ISG, Gent)

had laten gooien. Rolin was niet onder de indruk en begon over de Mans reis naar Berlijn. Hendrik de Man ontkende in Berlijn te zijn geweest, stond rood aangelopen op, sprak dreigende woorden aan het adres van Rolin en vertrok. Het is bizar dat het incident uitlekte naar de pers. Zowel de ‘gestolen’ *Le Soir* als de collaboratiepers *Cassandre*, *Voila* en *Pays Réel* gaven er commentaren op. In alle artikels werd Henri Rolin zwaar onder vuur genomen, wat Robert Devleeshouwer doet besluiten dat het niet anders kon dan dat de Man oorzaak was van het perslek.²¹

Zeer bezwarend voor de Man was zijn protestbrief die hij op 29 maart 1942 aan dr. Voss schreef. Aanleiding voor de Mans schrijven was de vervanging van Grauls door de Vlaams-nationalist Delvo aan het hoofd van de UHGA. De brief mag beschouwd worden als het ontslag van de Man als adviseur voor de eenheidsvakbond. Hij besprak er ook zijn handelen ten voordele van de UHGA in. Zo vermeldde de Man dat hij sinds 1940 continu had geprobeerd de steun van de oude vakbondsmensen van het BVV te winnen voor de zaak van de eenheidsvakbond. Hij zette ook uiteen hoe hij de twijfelaars had gerustgesteld en de militanten had overtuigd om voortaan toch met Duitsland samen te werken, aan de voorbereiding van een nieuwe orde in België, op basis van een nieuwe Europese solidariteit. De Man stelde dat zijn rol ten aanzien van de UHGA was uitgespeeld, maar dat hij geen redenen zag dat anderen hierdoor hun post zouden verlaten. Hij schreef dat hij diegenen die twijfelden het advies gaf bij de UHGA te blijven. De *Aktennotizen* belichten ook de houding van de Man ten overstaan van diegenen die de eenheidsvakbond tegenwerkten. Zo richtte de Man de aandacht van de Duitsers op de socialistische verzekeringscoöperatie *Prévoyance Sociale*, een schuiloord voor heel wat socialistische functionarissen die geweigerd hadden zich ter beschikking te stellen van de UHGA. Tot slot vermelden we de uitgave van de Mans boek *Après coup* in mei 1941. In de woning van de Man werd over het boek een nota in het Duits teruggevonden, opgesteld op briefpapier van de Duitse ambassade in Parijs. Die nota werd geschreven op 4 maart 1941 en ondertekend door Otto Abetz. Het boek van de Man probeerde de belangen van de arbeiders te verenigen met een politieke alliantie met het nationaalsocialisme, iets wat volgens Abetz niet kon samenvallen. Toch concludeerde Abetz na lezing dat het boek een grote propagandawaarde kon hebben. Omdat de Man zo’n grote invloed had op de arbeidersbeweging, kon hij de leden ervan naar het nationaalsocialisme leiden. Abetz raadde dan ook aan het werk te verspreiden in zowel België als Frankrijk.²²

Politieke invloeden

Op basis van de literatuur zijn er aanwijzingen dat zowel Antoine Delfosse, volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Luik en medeoprichter van de Union Démocratique Belge (UDB) – ook wel de partij van het verzet genoemd omdat haar leiders uit die groeperingen kwamen –, evenals Henri Rolin een zeer groot aandeel hebben gehad in de ontwikkeling van de repressiewetgeving. De regering-Pierlot, die in ballingschap verbleef in Londen, paste tijdens de oorlogsjaren een deel van

Henri Rolin houdt een toespraak op het socialistisch partijcongres van 15 januari 1939, in het Volkshuis in Brussel. Achter hem van links naar rechts: Achille Delattre, Paul-Henri Spaak en Hendrik de Man, met een pen doorkrast. (Amsab-ISG, Gent)

die wetgeving aan en maakte er nieuwe bij. Die nieuwe wetten bestonden dus niet op het ogenblik dat de collaboratiefeiten zich werkelijk voordeden.

De repressie kwam van augustus 1945 tot februari 1947 in een stroomversnelling terecht. De krijgsraadprocessen tegen Hendrik de Man vonden plaats in de periode 1946-1947, toen er een linkse regering aan het bewind was onder leiding van Achiel Van Acker. De eerste regering-Van Acker hield niet lang stand. De tweede trad op 7 augustus 1945 aan en bestond uit socialisten, liberalen, communisten en enkele leden van de UDB. De katholieken zaten in de oppositie. Deze regering nam een tiental wetsbesluiten aan die de repressie een nieuw gezicht gaven. De drie kernwoorden waren snelheid, strengheid en efficiëntie. Belangrijk met betrekking tot de repressie is het wetsbesluit van 17 december 1942, dat de Belgische regering in ballingschap opstelde. Het liet rechters amper toe om te interpreteren. Dit doet vermoeden dat de invloed van de politiek op de repressie zeer groot was.²³

Het was Achille Delattre, nationaal secretaris van de CMB en socialistisch volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Mons, die op 20 februari 1945 een belastende verklaring aflegde tegen de Man bij het militaire parket van Bergen. Delattre verklaarde dat de Man er bij de Duitse autoriteiten op had aangedrongen om dr. Voss van de Dienststelle Dr. Hellwig naar België te laten overkomen.²⁴ Om

de Man te kunnen vervolgen, moest zijn politieke onschendbaarheid opgeheven worden. Die werd goedgekeurd met acht stemmen vóór en één onthouding. De voorzitter-verslaggever van de commissie was Henri Rolin.²⁵

Een volgende stap was de uitgebreide circulaire van 33 pagina's die Ganshof van der Meersch op 22 augustus 1946 schreef aan de krijgsauditeurs, en de magistraten belastte met de vervolging van de UHGA. In dit schrijven wees Ganshof erop dat de grootste discretie in acht genomen moest worden met betrekking tot de vervolging van Hendrik de Man, wiens proces zou voorkomen op 12 september 1946. Men sprak heel concreet over de vervolging van leiders van de UHGA. De vervolging van de Man was bijgevolg gebaseerd op zijn actieve rol in deze corporatistische eenheidsvakbond. Het proces-de Man paste daardoor in een groter geheel en stond dus niet op zichzelf.

In het dossier-de Man zien we een herhaling optreden van het scenario dat Dirk Luyten al vaststelde. Politieke figuren onderhielden contacten met het krijgsauditoraat. Zo schreef Henri Rolin op 12 en 13 september 1946 brieven naar krijgsauditeur Tulkens. Daarnaast was er tijdens de oorlog overleg tussen leden van de regering-Pierlot en Walter Ganshof van der Meersch. Ganshof bekleedde in Londen zowel de functie van hoge commissaris van de Staatsveiligheid als die van auditeur-generaal. In die hoedanigheid had hij ook contact met Antoine Delfosse en Henri Rolin, toen die hun rol speelden in de ontwikkeling van de repressiewetgeving. Bovendien was Ganshof verantwoordelijk voor het opstellen van de lijsten van personen die verdacht werden van collaboratie.

We kunnen ook enkele andere interessante verbanden vaststellen. Door het vonnis van 1946 moest de Man een zeer zware schadevergoeding betalen, wat hij onmogelijk kon omdat die meerdere keren zijn vermogen oversteeg. Die schadevergoeding werd geëist door Marcel Grégoire, advocaat aan de Brusselse balie en daarvoor minister van Justitie (tot 13 maart 1946). Grégoire was al voor de oorlogsperiode zeer goed bevriend met Henri Rolin. Piet De Buyser schrijft hoe Grégoire de Man halsstarrig bleef vervolgen. Hij bleef hem op de hielen zitten, aldus De Buyser, zelfs toen hij al was opgevolgd door de liberaal Adolphe Van Glabbeke. De Buyser geeft geen details, maar als hij spreekt over opvolging, dan doelt hij op de periode dat Grégoire voor de UDB minister van Justitie was, namelijk in de periode 1945-1946. Hij werd als minister echter opgevolgd door Henri Rolin, en dan pas door Adolphe Van Glabbeke.²⁶ Ook tijdens de beroepsprocedure zien we mensen uit de entourage van Rolin verschijnen. De advocaat-generaal was John Gilissen, professor in de rechten aan de ULB en later aan de VUB, een collega van Henri Rolin.

Hendrik de Man buitenspel gezet

Het Belgische establishment heeft wel degelijk met Hendrik de Man afgerekend. De redenen hiervoor kunnen getraceerd worden. Zowel zijn houding als zijn karakter en handelen joegen diverse mensen tegen hem in het harnas. Hendrik de Man had een

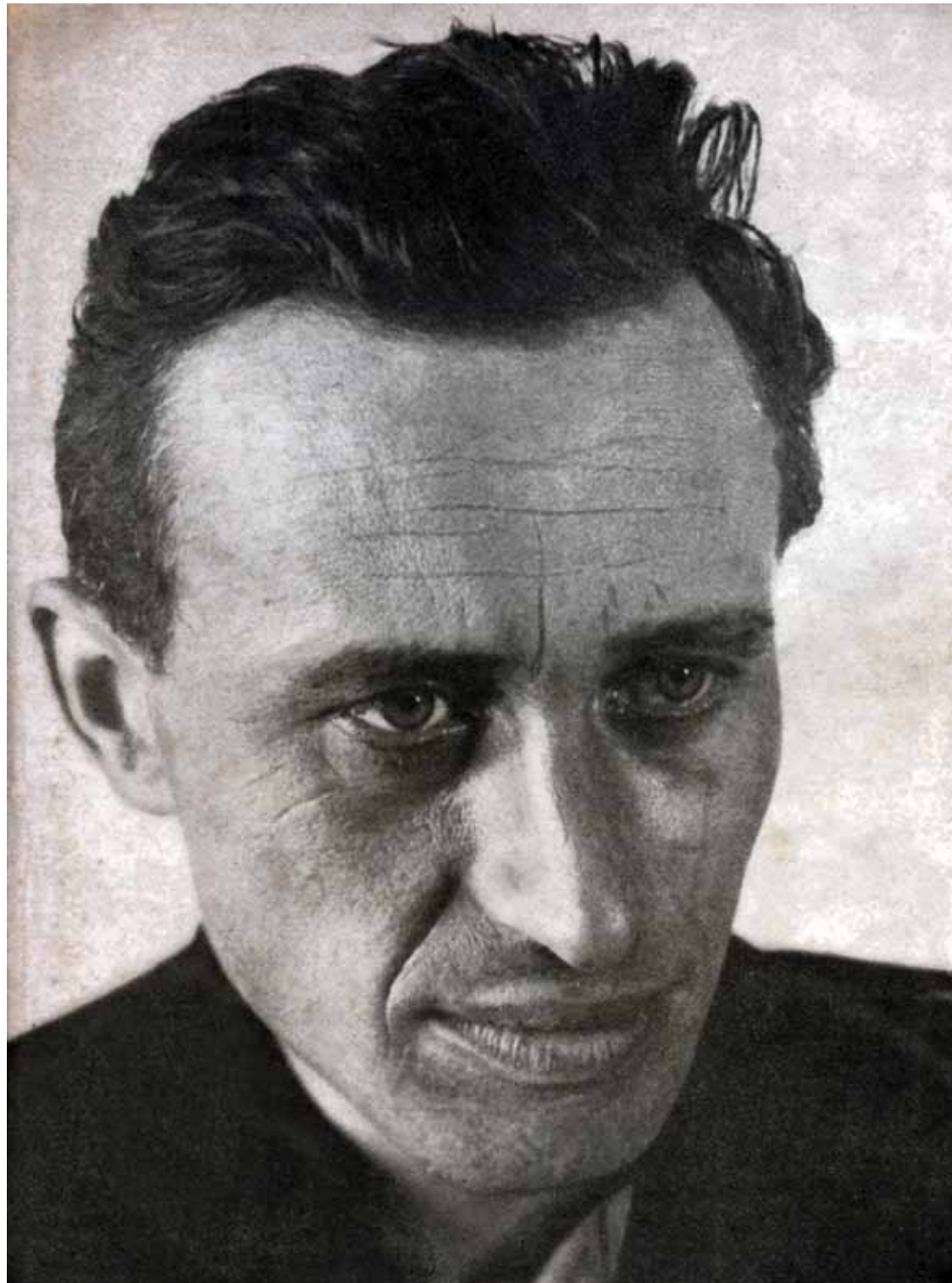
zeer groot ego, verbloemde vaak de werkelijke toedracht en kwetste partijgenoten in zijn geschriften, wat hem verre van sympathiek maakte. Op het politieke vlak was het heel moeilijk om met hem samen te werken, vooral omdat hij een einzelgänger was. Bovendien verspeelde hij door zijn politieke onhandigheid zijn twee belangrijke machtspilaren, enerzijds de steun van partijvoorzitter Emile Vandervelde, anderzijds – in een latere fase – de steun van de vakbonden, die hem zeer lang trouw waren gebleven. Het is dus niet verbazend dat de meeste getuigenverklaringen afkomstig waren van gerenommeerde vakbondsmensen, onder meer van Georges Leclercq, nationaal secretaris van de mijnwerkersvakbond; Frans Liebaers, nationaal secretaris van de kledingcentrale; Henri-Joseph Bondas, secretaris-generaal van het ABVV; Arthur Arens, secretaris van de Brusselse afdeling van de steenbewerdersvakbond; Felicien Bevie, secretaris van de mijnwerkersvakbond van het Centrum; Alfons Segier, secretaris van de textielvakbonden en Hubert-Joseph Lapaille, eveneens secretaris van de steenbewerdersvakbond. De afgelegde verklaringen verschilden op diverse punten aanzienlijk met de versie die de Man voorhield. Sommigen waren eerder neutraal, anderen dan weer zeer duidelijk anti-de Man, al naargelang hun eigen houding tijdens de bezetting.²⁷

Zijn aanvaring met partijgenoot en collega ULB-professor Henri Rolin toont dat de Man ook in ULB-kringen niet geapprecieerd werd. Bovendien was de ULB een belangrijk centrum van weerstand tegen de Duitse bezetter. Onder meer de door de Duitsers zo gevreesde sabotagegroep Groupe G, met aan het hoofd Jean Burgers en Robert Leclercq, vond er haar oorsprong.²⁸ Hendrik de Man viel in die kringen sterk uit de toon met zijn pro-Duitse en pronationaalsocialistische ideeën.

Het is overduidelijk dat de Man in het naoorlogse België ongewenst was. Zijn ideeën en houding pasten niet in de naoorlogse beleidsvisie. Dat er politieke invloeden op het proces werden uitgeoefend staat vast. Zo kreeg auditeur-generaal Ganshof van der Meersch heel wat steun van de UDB, de partij van het verzet, en van intellectuele socialistische, onder wie Henri Rolin. Die laatste komt meermaals voor in het procesdossier-de Man. Rolin schreef niet alleen brieven aan krijgsauditeur Tulkens, maar hij was ook betrokken partij omdat het incident op de ULB tussen hem en de Man integraal in het procesdossier werd opgenomen. Bovendien was Rolin bevriend met Marcel Grégoire, de Brusselse advocaat en politicus die verantwoordelijk was voor de hoge schadeclaim tegen de Man. Ganshof van der Meersch had op zijn beurt goede contacten met ULB-mensen, onder wie opnieuw Rolin. Henri Rolin en advocaat-generaal John Gilissen waren dan weer collega's van elkaar binnen dezelfde rechtsfaculteit.

Dit alles doet echter geen afbreuk aan de collaboratie van Hendrik de Man. Toch moeten we de vraag stellen of de repressie, die onder een enorm grote interne en externe druk gevoerd werd, niet automatisch verdedigingsrechten schond. We mogen besluiten dat de wijze waarop ze werd opgezet, garant stond voor het resultaat.

- 1 Militair Gerechtshof Brussel, Krijgsauditoraat, Dienst Incivisme, Procesdossier Deman Hendrik, nr. 1748/46; Stanislas HORVAT, Het verloop van de incivismeprocessen voor de militaire rechtbanken in 1944-1949. In: *Repressie en gerechtelijke archieven: problemen en perspectieven*, dossier bij: SOMA Berichtenblad '30-'50, (2003)38, p. III-XXIII, online raadpleegbaar op: http://www.cegesoma.be/docs/media/Berichtenblad/med38_dossier.pdf, laatst geraadpleegd op 20 december 2010.
- 2 Els WITTE, Jan CRAEYBECKX, Alain MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2005, p. 265.
- 3 Dirk LUYTEN, De vervolging van de economische collaboratie. In: José GOTOVITCH & Chantal KESTELOOT, *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent: Academia Press, 2003, p. 87, 98-99.
- 4 Luc HUYSE & Steven DHONDT, *La répression des collaborations 1942-1952. Un passé toujours présent*, Brussel: Kritak/Crisp, 1993, p. 93-98.
- 5 Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man. Een biografie*, Antwerpen/Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1972, 440 p.; Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man. Persoon en Ideeën. I. Autobiografie met een inleiding door H. Brugmans*, Antwerpen/Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1974, 551 p.; Mieke VAN HAEGENDOREN, *Van werken krijg je vuile handen. Geschiedenis van de Belgische Werkliedenpartij 1914-1940*, Leuven/Amersfoort: ACCO, 1989, 156 p.
- 6 Wouter STEENHAUT, *De Unie van Hand- en Geestesarbeiders. Een onderzoek naar het optreden van de vakbonden in de bezettingsjaren (1940-1944)*, RUG, doctoraal proefschrift, 1983, 1871 p.
- 7 Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man. Een biografie* [...]; Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man. Persoon en Ideeën* [...]; Guy VANTHEMSCHÉ, De mislukking van een vernieuwde economische politiek in België voor de Tweede Wereldoorlog: de OREC (Office de Redressement Economique) van 1935 tot 1938. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13(1982)2-3, p. 339-389.
- 8 Jan HUNIN, *Het enfant terrible Camille Huysmans 1871-1968*, Amsterdam: Meulenhoff/Kritak, 1999, p. 548; José GOTOVITCH, *De Belgische socialisten in Londen*, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 1981, p. 81-84.
- 9 Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man. Een biografie* [...].
- 10 Onderzocht door prof. dr. Jeffrey Tyssens (VUB) op vraag van Pasquale Monfreda, januari 2009.
- 11 Amsab-ISG, Archief Michel Brélaz, Brieven van Floris Prims aan Hendrik de Man d.d. 8 & 10 juli 1936, niet geïnventariseerd.
- 12 Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Militair Dossier Hendrik Deman, fotokopie opgenomen in het privéarchief van Piet Jan Hendrik de Man.
- 13 Wouter STEENHAUT, *De Unie van Hand- en Geestesarbeiders* [...].
- 14 Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man. Een biografie* [...]; Walter DE BOCK, De geschiedenis van een Brussels politiek salon. In: *De Morgen*, 02/04/1996; Alain COLIGNON, De collaboratie in Franstalig België: autopsie post-mortem. In: José GOTOVITCH & Chantal KESTELOOT, *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent: Academia Press, 2003, p. 15-16, 36; Eric ROSSEEL, *Ethisch socialisme in Vlaanderen. De 20ste eeuw overbrugd*, Brussel: VUB-PRESS, 1996, p. 80-81, p. 86; Jules GÉRARD-LIBOIS & José GOTOVITCH, *L'An 40. La Belgique occupée*, Brussel: CRISP, 1971, p. 217-218.
- 15 Stadtschreiberei Mürten, Secrétariat de la ville de Morat, Notes sur mes rapports avec le roi Leopold, mai 1948, handgeschreven, 30 p. (fotokopie overgemaakt aan SOMA, 22 november 1991, zie: SOMA, Fonds Hendrik de Man, AA/624/779); Mark VAN DEN WIJNGAERT, Michel DUMOULIN, Vincent DUJARDIN, *Een koningsdrama. De biografie van Leopold III*, Antwerpen: Uitgeverij Manteau/Standaard Uitgeverij, 2001, p. 47, 55; Michel DUMOULIN, Emmanuel GERARD, Mark VAN DEN WIJNGAERT, Vincent DUJARDIN, *Nieuwe Geschiedenis van België. II. 1905-1950*, Tielt: Uitgeverij Lannoo, 2006, p. 1152.
- 16 Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man. Een biografie* [...]; Mieke CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *Hendrik de Man. Persoon en Ideeën* [...]; Mieke VAN HAEGENDOREN, *Van werken krijg je* [...], 156 p.
- 17 Amsab-ISG, Archief Piet De Buyser, Voorbereidende tekst van toespraak op 22 november 1997, niet geïnventariseerd; Amsab-ISG, Archief Piet De Buyser, Briefwisseling Nic Bal-Piet De Buyser, juli 1993 en oktober 1997, niet geïnventariseerd.
- 18 SOMA, Instructions Générales, nr. 1882 Z 113, document Z/113-13, Circulaire van Walter Ganshof van der Meersch aan de krijgsauditeurs en magistraten aangesteld voor de vervolging van de UHGA, 22/08/1946; Wouter STEENHAUT, *De Unie van Hand- en Geestesarbeiders* [...].
- 19 Opmerking van de auteur.
- 20 Militair Gerechtshof Brussel, Krijgsauditoraat, Dienst Incivisme, Procesdossier Deman Hendrik, nr. 1748/46; SOMA, Instructions Générales, nr. 1882 Z 113, document Z/113-13, Circulaire van Walter Ganshof van der Meersch [...].
- 21 Robert DEVLEESHOUWER, *Henri Rolin 1891-1973. Une voie singulière, une voix solitaire*, Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1994, p. 9, 263-269; Militair Gerechtshof Brussel, Krijgsauditoraat, Dienst Incivisme, Procesdossier Deman Hendrik, nr. 1748/46, Getuigenverklaring Henri Rolin aan krijgsauditeur Tulkens, 01/06/1946.
- 22 Militair Gerechtshof Brussel, Krijgsauditoraat, Dienst Incivisme, Procesdossier Deman Hendrik, nr. 1748/46; SOMA, Instructions Générales, Circulaire van Walter Ganshof van der Meersch [...].
- 23 Fernand STRUBBE, *Geheime oorlog 40/45. De inlichtings- en actiediensten in België*, Tielt: Lannoo, 1992, p. 449; Francis BALACE, Collaboratie en repressie in Wallonië: anders bekeken? In: José GOTOVITCH & Chantal KESTELOOT, *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent: Academia Press, 2003, p. 58-59; Hendrik FAYAT, *Belgische wetgeving in ballingschap. Overzicht van de wetgevende en uitvoerende actie door de Belgische regering in ballingschap (16 mei 1940-8 september 1944)*, Brussel: Hubert Pierlot Stichting, 1994, 48 p.; Luc HUYSE & Steven DHONDT, *La répression* [...], p. 131.
- 24 SOMA, Brussel. Instructions Générales. Circulaire van Walter Ganshof van der Meersch [...].
- 25 Belgische Senaat, Commissievergadering van 31/10/1944, Verslag van de Commissie van Justitie belast met het onderzoek der vragen tot schorsing van de parlementaire onschendbaarheid van sommige leden van de Senaat, nr. 177, p. 1-8.
- 26 Piet DE BUYSER, De politieke inmenging in het proces de Man. In: *Bulletin de l'Association pour l'étude de l'œuvre d'Henri de Man*, (1997)24, p. 7-46 (zie ook: Amsab-ISG, Archief Piet De Buyser, niet geïnventariseerd).
- 27 Militair Gerechtshof Brussel, Krijgsauditoraat, Dienst Incivisme, Procesdossier Deman Hendrik, nr. 1748/46, Getuigenverklaringen.
- 28 William UGEUX & Walter GANSHOF VAN DER MEERSCH, *Le 'Groupe G' (1942-1944). Deux héros de la résistance: Jean Burgers et Robert Leclercq*, Parijs/Brussel: Elsevier Sequoia, 1978, 235 p.

Van antistalinist tot loyale partijcommunist

BART
VAN DER STEEN
PhD Researcher,
European University
Institute, Firenze

De politieke salto mortale van de Nederlandse schrijver Jef Last

In de jaren 1930 bereikte het stalinisme binnen de westerse communistische beweging een hoogtepunt. Dat stalinisme kenmerkte zich door een strenge partijdiscipline, waarbij er geen ruimte was voor afwijkende meningen; het moreel kapotmaken van dissidenten, door aan te tonen dat ex-partijleden nooit hadden gedeugd; en een kritiekloze waardering van de Russische binnenlandse en buitenlandse politiek. Als reactie op die ontwikkelingen ontstonden er in vrijwel alle westerse landen oppositiebewegingen, waarvan de trotskistische beweging het hardnekkigst was.¹ Partijen zoals de Revolutionair-Socialistische Partij in Nederland werden vooral bevolkt door oppositionele communisten. Bij de overstap naar die partijen was er in zekere zin sprake van eenrichtingsverkeer. Het gebeurde zelden dat er mensen van de oppositionele partijen overstapten naar de communistische partij. In Nederland was de schrijver Jef Last een van de weinigen die dat wel deed. Dit artikel verklaart hoe Last hiertoe kwam.

De kleine leider met den Napoleonslok

De Revolutionair-Socialistische Partij (RSP) was een antistalinistische afsplitsing van de Communistische Partij Holland (CPH) en stond onder leiding van de charismatische revolutionair Henk Sneevliet. Die was vooral bekend vanwege zijn belangrijke rol als revolutionair in Nederlands-Indië en China. In januari 1930 trad de linkse schrijver Jef Last (1898-1972) toe tot de RSP. Hij was toen al een

◀ Jef Last, jaren 1930. (Amsab-ISG, Gent)

bekend socialistisch schrijver en dichter en een populair spreker binnen de socialistische beweging. Zijn verzen en verhalen werden goed ontvangen en hij had in verschillende sociaaldemocratische tijdschriften gepubliceerd. Zijn werk voor de sociaaldemocratische filmdienst, waarvoor hij met een grote bestelauto door het hele land reisde om overal socialistische films te vertonen en van uitleg te voorzien, had hem grote faam bezorgd.

Binnen de revolutionair-socialistische beweging steeg zijn ster snel. Last werd lid van het partijbestuur en van het afdelingsbestuur van Amsterdam, en voorzitter van de Revolutionaire Jeugdbond (RJB) en van de Vereniging Voor Volksontwikkeling (VVVO). Hij reisde stad en land af om voor de partij te spreken. Zo werd hij een van de belangrijkste propagandisten van de RSP. Maar anderhalf jaar na zijn inschrijving kwam het tot letterlijk slaande ruzie tussen Last en Sneevliet. Last verliet de RSP en werd lid van de communistische partij. Van Sneevliet en de RSP moest hij niets meer hebben. Sneevliet maakte hij uit voor 'de kleine leider met den Napoleonslok', de RSP was een 'politieke vuilnisbak'.² Dat iemand van een antistalinistische partij overstapte naar de CPH was opmerkelijk. De RSP benadrukte op elke mogelijke gelegenheid de terreur en het wanbeheer waarmee Stalins heerschappij gepaard ging, de communistische partij daarentegen prees Stalin de hemel in. Historicus Jan Willem Stutje noemde Lasts overstap dan ook een 'politieke salto mortale die maar moeilijk te bevatten is'.³

Hoe is die overstap dan te verklaren? De ware toedracht van de breuk tussen Sneevliet en Last, en diens daaropvolgende toetreding tot de CPH, is altijd onduidelijk gebleven. De bestaande literatuur baseerde zich vooral op Lasts memoires en zijn uitlatingen in het communistische dagblad *De Tribune*. Daarin weet hij de breuk aan de politieke onstandvastigheid van Sneevliet – hij zou meerdere malen van standpunt gewisseld hebben wanneer hem dat beter uitkwam – en zijn manipulatieve persoonlijkheid. Last onderwierp zich aan het communistische discours, waarbij voormalige kameraden volledig afgefallen moesten worden. Aan de hand van stukken in het archief van de RSP zullen we bekijken of we dit beeld kunnen aanvullen met nieuwe feiten en inzichten.

Een kleine opstandeling en een staatsgevaarlijk persoon

Jef Last was de zoon van oud-Indiëgangsters. Zijn vader, een autoritair man, had in Nederland een aanstelling gekregen als hoofdinspecteur van de arbeid. Last kwam hierdoor al vroeg in aanraking met sociale misstanden. Het gezin verhuisde vaak, waardoor Last aanvankelijk weinig sociale contacten had. In zijn pubertijd werd Last echter gegrepen door de padvinderij. Het gemeenschapsideaal van 'kameraadschap' en 'makkerschap' te midden van een 'jongensgemeenschap zonder standenonderscheid' trok hem sterk aan. Tijdens een padvindingskamp in Engeland – Last was toen zestien – kwam hij in contact met het socialisme. Hij keerde als 'een kleine opstandeling' terug en 'las alle revolutionaire literatuur die er te vinden was'.⁴

Na zijn middelbare school begon hij een avontuurlijk leven. Zijn sympathie ging boven alles uit naar de onderdrukten, de arbeiders en gekoloniseerde volkeren, waarvan hij een geromantiseerd beeld had. Zijn grote streven was om een van hen te worden. Alvorens hij sinologie ging studeren, werkte Last in de Limburgse mijnen. Hij maakte zijn studie niet af en besloot matroos te worden. Hij settelde zich een tijdje in Amerika en werd bij zijn terugkeer bedrijfsleider bij ENKA, een kunstzijdefabriek in Ede. Van daaruit solliciteerde hij in 1925 naar een aanstelling bij de net opgerichte filmdienst van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Als leider van die filmdienst verwierf Last grote roem onder de sociaaldemocratische arbeiders. Met een zelfgebouwde bestelbus reed hij stad en land af om socialistische films te vertonen, waarbij hijzelf optrad als 'explicateur' van de geluidloze films. De filmdienst trok volle zalen en het nieuws van Lasts avonturen vulde regelmatig de voorpagina van het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk*. Conflicten van persoonlijke en principiële aard leidden echter in de zomer van 1928 tot het ontslag van Last.⁵ Last was namelijk lid geworden van de oppositionele Socialist-groep, een kleine maar activistische oppositiegroep die pleitte voor een meer principieel socialistische SDAP, waarvan ook prominente SDAP'ers lid waren zoals medeoprichter van de partij Franc van der Goes. Het was in die periode dat Last in contact kwam met Henk Sneevliet.

Henk Sneevliet (1888-1942) was een revolutionair van internationale allure.⁶ Rond de eeuwwisseling trad hij toe tot de SDAP, waarna hij een bliksemcarrière maakte. Hij zette een partijafdeling op in Zwolle en veroverde een zetel in de gemeenteraad. Ook in de vakbond was hij succesvol. In 1909 werd hij hoofdbestuurder van de Nederlandse Vereniging voor Spoor- en Tramwegpersoneel, twee jaar later voorzitter. Een politiek conflict maakte zijn positie in Nederland echter onhoudbaar. Tijdens een grote havenstaking in 1911 pleitte Sneevliet voor het ondersteunen van alle stakers, terwijl de leiding van de sociaaldemocratische beweging slechts de werkers die ze zelf organiseerde, wilde steunen. Het conflict leidde tot zijn ontslag en uittreding uit de sociaaldemocratische partij. Omdat zijn carrière in Nederland was vastgelopen, vertrok hij in 1913 naar Nederlands-Indië. Ook daar was hij politiek actief. Op Java lukte het hem om 'bijna uit het niets en dwars tegen de ethno-culturele barrières van een koloniale maatschappij in' een radicaalsocialistische massabeweging op te zetten.⁷ In 1917 werd hij als staatsgevaarlijk persoon uitgewezen. Vervolgens was hij een tijdlang actief in China, waar hij op aanwijzen van Lenin naartoe was gestuurd om de oprichting van de communistische partij te begeleiden.

In 1924 keerde Sneevliet terug naar Nederland, waar hij zich vol overgave stortte op de partijstrijd binnen de CPH. Die strijd ging vooral over de vakbondspolitiek van de communistische partij, maar ook de opkomst van Stalin in de Sovjet-Unie speelde een rol. In 1927 stapte Sneevliet met een handvol medestanders op om een nieuwe partij op te richten, de RSP. Dat was een kleine partij, in 1930 telde ze ongeveer vierhonderd leden.⁸ Maar in enkele plaatsen zoals Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Zaandam en Deventer had ze sterke afdelingen. Omdat de basis van de

Met 'de Roode Auto' doorkruiste Jef Last (links) het hele land om films te vertonen, 1925. (IISG, Amsterdam)

partij smal was, was Sneevliet continu op zoek naar nieuwe leden en mensen die de partij konden vertegenwoordigen. In 1928 liet hij zijn oog vallen op een groep oppositionele SDAP'ers. Was het niet mogelijk die groep los te weken van de sociaaldemocratie?

De beste vriend die men zich kon denken

Tot de Socialist-groep waarvan Last lid was, behoorden een aantal prominente intellectuelen. Naast Franc van der Goes waren bijvoorbeeld ook de propagandist Piet Schmidt en Roel Stenhuis, de voorzitter van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, lid. Last keerde zich vooral tegen het gematigde koloniale standpunt van de SDAP, zozeer zelfs dat hij zich demonstratief aansloot bij de Liga tegen Imperialisme en Koloniale Overheersing, een communistische mantelorganisatie.⁹ Via die Liga kwam Last voor het eerst in contact met Sneevliet. Dit contact leidde al snel tot samenwerking. Zo publiceerde Last in 1928 een tekst voor spreekkoren in *Klassenstrijd*, een maandblad dat Sneevliet redigeerde. Hierna volgden er meerdere gedichten en artikels en kwam er ook een correspondentie op gang.¹⁰ Het persoonlijke contact werd inniger.

Sneevliet kon Last goed gebruiken voor zijn nieuwe partij. Last was een populair figuur onder socialistische arbeiders, als propagandist voor de RSP kon hij veel nieuwe leden werven. Sneevliet hoopte via Last ook meer oppositionele SDAP'ers voor zijn partij te kunnen winnen. Dat was geen gemakkelijke opgave want – zo vertrouwde hij zijn geestverwante Henriette Roland Holst toe – ‘zoodra een links staand element uit de S.D.A.P. regelmatig contact (*met ons*) gaat krijgen, trekken zijn geestverwanten zich terug’.¹¹ Daarom werd gepoogd om het politiek-literaire maandblad *De Nieuwe Weg*, de opvolger van *Klassenstrijd*, in te zetten als bindmiddel. Wanneer de linkse SDAP'ers vaste medewerkers waren geworden van dat tijdschrift, was het lidmaatschap van de RSP niet ver weg meer. Sneevliet stelde daarom voor om Last op te nemen in de redactie: ‘Wij zouden daarmee een jonger element aan onze redactie toevoegen, die waarschijnlijk aan den linkervleugel der S.D.A.P. althans eenige contacten zal hebben.’¹²

Ondertussen kwam Sneevliet dagen na elkaar bij Last over de vloer om hem over te halen zich bij de RSP aan te sluiten. Later herinnerde Last zich: ‘Zoals mijn moeder vroeger vaak urenlang op de rand van mijn bed gezeten (*had*), sprookjes vertellend over de trouwe, vriendelijke, goedaardige Indische bedienden [...] (*zo*) zat Sneevliet nu urenlang bij ons aan tafel en vertelde heldensagen over Semaon, Darsono, Tan Malakka, over Douwes Dekker, Brandsteder¹³ en de opstandige matrozen, – over al de helden van het ontwakende Oosten.’¹⁴ Sneevliets aanpak miste zijn uitwerking niet. In december 1929 schreef Last hem: ‘Direkt na het koloniale congres kun je op mij rekenen. Dan sta ik *volledig* achter je.’¹⁵ Op dat congres probeerde Last een scheuring in de SDAP te forceren en zijn medestanders mee te nemen naar de RSP. Die poging mislukte jammerlijk. Lasts medestanders besloten in de SDAP actief te blijven. Zijn houding op het congres leidde zelfs tot ruzie met de radicale SDAP'ers.

Vervolgens probeerde Last zijn roeyement uit de partij te forceren. Dat zou hem aanzien binnen de RSP verschaffen en misschien alsnog zijn mede-SDAP'ers overtuigen. Een dag na het congres sprak hij daarom een vergadering van Indonesische studenten toe, terwijl de SDAP-leiding hem had verzocht hiervan af te zien. Toen hij dit aan de zaal vertelde, brak er stormachtig applaus uit. ‘Dat zal mijn roeyement uit de SDAP betekenen’, riep Last uit. Maar de partij reageerde niet en uiteindelijk zegde Last zijn lidmaatschap zelf op.¹⁶

In zijn memoires suggereerde Last dat Sneevliets charme hem eenvoudigweg had overtuigd om lid te worden van de RSP. Hij beschreef hun band als een hechte vertrouwensrelatie en noemde hem ‘de beste vriend die men zich kon denken’.¹⁷ Uit het bovenstaande blijkt dat Last heel berekenend handelde. Ook later werd dit nog duidelijk. Waarschijnlijk zag Last mogelijkheden om van de kleine RSP een succesvolle partij te maken. Toen hij lid werd van de RSP had die nog geen vijfhonderd leden, de kwaliteit van de partijkrant liet te wensen over en de organisatie was zwak.¹⁸ Om van de RSP een sterke partij te maken, moest er veel veranderen. Last dacht dat dat kon en in dit proces zag hij een belangrijke rol weggelegd voor zichzelf. Dat hij een speciale band had met Sneevliet, maakte het aannemelijk dat hij een prominente rol kon gaan spelen in de RSP. Tijdens Sneevliets bezoeken moet dit onderwerp zeker ter sprake gekomen zijn.

Een bijna vuurpijlachtige carrière

De relatie tussen Sneevliet en Last was aanvankelijk zeer hartelijk. In zijn brieven sprak Last Sneevliet aan als ‘waarde kameraad’.¹⁹ Later schreef Last dat Sneevliet hem aanstelde als zijn privésecretaris en dat ‘dat eerste jaar bij hem een revolutionaire universiteit is geweest’.²⁰ De vergelijking die Last eerder al trok tussen Sneevliet en zijn moeder en de woorden universiteit en privésecretaris, wijzen op een sterke rolverdeling binnen hun relatie. Sneevliet nam de rol van mentor op zich, terwijl Last zich opwierp als leerling. Een uitspraak van Henriette Roland Holst, een goede vriendin van Sneevliet, biedt een andere aanwijzing hiervoor.²¹ Over de relatie tussen Sneevliet en Last zei zij eens: ‘Sneevliet kan voor zijn partij slechts willige werktuigen gebruiken en tot dat soort hoort Jef Last helemaal niet.’²² Aanvankelijk schikte Last zich echter in zijn rol en hij maakte een ‘bijna vuurpijlachtige carrière’.²³ Sneevliet zorgde ervoor dat Last een aanstelling kreeg bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), een revolutionair-socialistische vakbond, zodat hij zich fulltime aan de beweging kon wijden.²⁴

Dat deed hij dan ook, in de eerste plaats door bijdragen te leveren aan verschillende revolutionair-socialistische tijdschriften zoals het weekblad van het NAS, *De Arbeid*, en het maandblad ervan, *De Nieuwe Weg*. Ook voor *De Baanbreker*, het weekblad van de RSP, schreef hij veel. Daarnaast was hij ‘bijna voortdurend met de fiets op weg om spreekbeurten te houden’.²⁵ Last stopte zeer veel energie in het opzetten van de Vereniging voor Volksontwikkeling (VVVO). Hiervoor organiseerde hij lezingen, exposities en vooral filmavonden. Last had aan zijn tijd bij de

Henk Sneevliet, 1933. (IISG, Amsterdam)

filmdienst een passie voor films overgehouden. De VVVO was erg succesvol, binnen een maand telde ze al meer dan tweeduizend leden. Daarmee had ze de Vereniging Voor Volkscultuur, de communistische ontwikkelingsorganisatie, voorbijgestreefd. De VVVO trok veel leden van buiten de revolutionair-socialistische beweging en diende als rekruteringsgebied voor de RSP.²⁶

De arbeider denkt simplistisch: voor of tegen

Al trokken Last en Sneevliet zeer hecht met elkaar op en werkten ze nauw samen, toch hadden ze ook meningsverschillen. In de eerste plaats gingen die over de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie. Vanaf 1927 was Stalin begonnen met een grootse campagne om de Sovjet-Unie te moderniseren. Hij zette vijfjarenplannen uit voor de ontwikkeling van de industrie en hij collectiviseerde de landbouw. Die projecten gingen gepaard met massaterreur tegen de bevolking en harde repressie. Het sluitstuk van Stalins campagne waren de 'zuiveringen', waarbij miljoenen mensen beschuldigd werden van verraad en sabotage, vermoord werden of veroordeeld tot dwangarbeid. Onder de slachtoffers van de zuiveringen bevonden zich enkele van Lenins naaste medewerkers, zoals Trotski en Boecharin. Sneevliet en zijn medestanders hadden grote kritiek op Stalin. Last daarentegen vond de collectivisering en industrialisatie in wezen grootse projecten.

De RSP geloofde dat de Russische Revolutie de eerste geslaagde socialistische revolutie was. De jaren onder Lenin en Trotski waren volgens de partij de 'gouden jaren' geweest. In Stalin daarentegen zag ze een dictator die Lenins oorspronkelijke medestanders liet vermoorden en de westerse communistische partijen van de arbeidersmassa's wegdreef. Maar hoewel Stalin een tiran was, had hij de basis van het socialisme – de staatsgeleide economie – niet aangetast. De Sovjet-Unie kon zich dus nog herstellen van Stalins wanbeheer. Daarom volgde de RSP een lijn van 'loyale oppositie', ze steunde de Sovjet-Unie, maar bestreed Stalin.

In principe onderschreef Last die houding, maar hij kon zich slecht vinden in de manier waarop Sneevliet de standpunten uitdroeg. Dit bleek duidelijk in maart 1930. Toen de paus een internationale demonstratie tegen godsdienstvervolging in de Sovjet-Unie organiseerde, moest ook de RSP haar houding tegenover de Sovjet-Unie opnieuw toelichten. Last geloofde dat de demonstratie het begin was van een oorlogscampagne en vond dat de RSP zich nu onvoorwaardelijk achter de Sovjet-Unie moest scharen. Hij schreef Sneevliet: 'Tegen een dergelijke huichelachtige campagne past dunkt mij niets dan het felst mogelijke protest.'²⁷ In de partijkrant bagatelliseerde Sneevliet die 'oorlogsdreiging' echter en hij uitte opnieuw felle kritiek op Stalin.²⁸ Daarop werd Last boos. 'Ik betreur het sterk dat ons protest (*tegen de demonstratie*) volkomen krachteloos gemaakt wordt doordat wij het tegelijk gebruiken als een aanval op Stalin. Daarvoor toch hebben wij het hele jaar ieder ander nummer van de Baanbreker tot onze beschikking.'²⁹ Volgens Last kwam het hele sovjetproject door Sneevliets uitspraken ter discussie te staan. Dat was voor hem onacceptabel. 'Ik begrijp het plezier niet dat wij er in hebben op dit oogenblik, nu de heele burgerlijke en socialistische pers, niet Stalin, maar de Sowjet aanvalt, ook onze duit in het zakje te doen. [...] Publicaties als deze [...] kan ik niet anders zien dan als een aanval op de Russische revolutie zelve.'³⁰

Lasts kritiek had nog twee andere dimensies. Hij vond de houding van de RSP tegenover de Sovjet-Unie halfslachtig. Volgens Last moest de RSP een eenduidig standpunt innemen, voor of tegen. Als ze dit niet zou doen, zou de RSP nooit een arbeidersaanhang verwerven: 'De arbeider denkt simplistisch [...] (*hij wil*) een duidelijk advies: voor of tegen. En wanneer hij een keer vóór hoort wenscht hij zijn heele sympathie in te kunnen zetten.'³¹ De negatieve houding tegenover de Sovjet-Unie ergerde Last des te meer omdat de RSP geen enkel inspirerend alternatief bood voor de gang van zaken in de Sovjet-Unie. De partij kwam niet verder dan kritiek op Stalin: 'Massapsychologisch acht ik deze tactiek funest. Door defaitisme en negatieve critiek is geen beweging ooit groot geworden en haat alleen kweekt geen bezielde strijders.'³² Hoe sterk Last onder de indruk was van de collectivisatie blijkt wel uit zijn uitroep dat 'de bewondering voor dit 5 jaren plan, voor dat gigantische landbouw experiment, de lust om ook zoo iets, en dan beter te doen, ... meer waard (*is*) als bezielende revolutionaire kracht dan het wekken van scepticisme en twijfel aan de mogelijkheid van eenig socialistisch resultaat.'³³

Lasts brieven waren niet mis te verstaan. Hij uitte scherpe kritiek op Sneevliet. Het is opvallend dat Last een van zijn brieven afsloot met de volgende passage: 'Ik

heb genoeg ervaring opgedaan om te weten dat ik met dit schrijven veel riskeer. Maar daar ik toch overtuigd ben dat je alleen iets hebt aan iemand die eerlijk zegt wat hij denkt hoop ik maar dat je het goed op zult nemen.’³⁴ Last vreesde dus dat zijn kritiek alleen al tot een breuk zou kunnen leiden.

Het verschil tussen de belangrijke en de kleine feiten

Rond dezelfde tijd dat Last kritiek uitte op Sneevliets beoordeling van de Sovjet-Unie, ontstond er ook discussie over de redactie van de verschillende tijdschriften die de RSP uitgaf. Last wilde van *De Baanbreker*, het weekblad van de RSP, een populaire arbeiderskrant maken en van *De Nieuwe Weg* een progressief-literair blad. In beide pogingen werkte Sneevliet hem echter tegen.

De Nieuwe Weg was een politiek-literair maandblad. De titel verwees naar het streven om op beide gebieden een nieuw, vooruitstrevend geluid te laten horen. In de praktijk had men binnen de RSP echter weinig interesse voor literatuur. Het tijdschrift werd vooral gevuld met politieke artikels. Last, die schrijver was, kon dit maar moeilijk accepteren. ‘Welk een teleurstelling was de Nieuwe Weg!’, schreef hij toen zijn proza opnieuw niet geplaatst was. Hij brak een lans voor meer literatuur in het tijdschrift. Als de inhoud niet veranderd werd, zou het nooit een succesvol maandblad kunnen worden. ‘Een dergelijk blad uitsluitend gevuld met politiek en politiek binnen de politiek interesseert uitsluitend een kleine groep politici’, schreef Last. ‘Wanneer de Nieuwe Weg uitsluitend politiek wordt en verzuimt ook op literair gebied een nieuwe weg te wijzen zal zij nooit populair worden en voor de groep van jongere intellectuelen b.v. geen aantrekkingskracht behouden.’³⁵

Ook over de inhoud van *De Baanbreker* zaten Sneevliet en Last niet op één lijn. Last schreef veel kort berichtjes waarin hij reageerde op actuele gebeurtenissen. Een voorbeeld hiervan was een stukje met de titel *Sociaal Democratische Levensstandaard*, waarin hij de SDAP-senator Jan Oudegeest op de korrel nam: ‘Sprekende in de Eerste Kamer³⁶ zeide Oudegeest: “Het valt te betwijfelen of men in Den Haag van f20 per dag als Eerste Kamerlid behoorlijk kan rondkomen.” Inderdaad, Oudegeest zou het voor zoo’n schijntje niet kunnen! Maar hoe denken de Haagsche werklozen hierover?’³⁷ Sneevliet plaatste die stukjes echter steeds minder vaak. Last schreef hem hierover: ‘Ik meen [...] opgemerkt te hebben dat je ze vaak te onbelangrijk vindt.’ Nu begreep Last wel dat de ‘groote politiek’ belangrijker was dan zijn korte berichtjes, ‘maar de gewone arbeider ziet slecht het verschil tussen de belangrijke en de kleine feiten, ja, de laatste interesseeren hem vaak het meest. Mijn berichtjes zijn dan ook niet voor het kader maar om het orgaan geschikt te maken voor de massa.’³⁸ Last vond het belangrijk *De Baanbreker* voor een groter publiek aantrekkelijk te maken. Op die manier kon men nieuwe leden werven en de partij uitbouwen. Sneevliet richtte zich in Lasts ogen daarentegen vooral op de eigen kring.

Uit de brieven van Last blijkt dat de relatie tussen hem en Sneevliet in maart 1930 ernstig bekoelde. Last had belangrijke kritiek op zowel de politieke standpunten als het redactionele beleid van de partij. Daarbij voelde hij zich gefrustreerd in zijn

ambities een grotere arbeidersaanhang voor de partij te winnen. Sneevliet moet op zijn beurt teleurgesteld geweest zijn dat Last niet zo volgzaam was als hij had gehoopt. Lasts opmerking daarover biedt daarvoor aanwijzingen.

Een systematische lastercampagne?

Hoe de relatie tussen maart 1930 en februari 1931 evolueerde, is niet bekend – uit die periode zijn geen brieven bewaard gebleven die hier iets over zeggen. Februari 1931 begon met een conflict tussen Sneevliet en Last. Op een bijeenkomst van de afdeling Amsterdam keerde Last zich tegen het programma voor de gemeenteraadsverkiezingen. Hij vond het ‘een typisch staaltje van reformistische politiek’.³⁹ Waarom hij dat vond, is niet duidelijk, maar het lukte hem om de afdeling te overtuigen het programma te verwerpen. Sneevliet had het programma aangenomen willen zien en nam hem dat dus niet in dank af. Last verklaarde later dat Sneevliet ‘van dit oogenblik af met zijn intriges en zeer systematische lastercampagne tegen mij begonnen is’.⁴⁰

Die stelling is niet geheel correct. Op het landelijk congres dat de partij in april hield – anderhalve maand na de discussie over het gemeenteprogramma –, werd Last voorgedragen als landelijk partijbestuurder en redacteur van *De Baanbreker*. Sneevliet had genoeg invloed in de partij om Lasts benoeming tot partijbestuurder tegen te houden, want de meeste congresgangers waren goede vrienden van hem, die hij al jaren kende. Dat Last toch werd aangesteld als partijbestuurder betekent dat Sneevliet in de RSP nog plaats zag voor hem. Er was dus iets anders aan de hand. Dat het gemeenteprogramma werd afgewezen, moet Sneevliet geschokt hebben, niet alleen omdat Last zich tegen hem keerde, maar ook omdat bleek dat hij geen controle had over de afdeling in Amsterdam. Hij nam daarom maatregelen om Lasts invloed op de Amsterdamse afdeling te verminderen en de afdeling weer aan zichzelf te binden. Daarvoor trok Sneevliet Siemon Zwart sr. aan, een sigarenmaker die sinds 1929 lid was van de RSP.⁴¹ Net als Last maakte Zwart snel promotie binnen de partij. ‘Binnen enkele maanden (*was hij*) tot partijsecretaris gebombardeerd’, aldus Last.⁴² Sneevliets maatregel miste zijn uitwerking niet. In maart 1931 – dus na de discussie over het verkiezingsprogramma, maar vóór het partijcongres – werd Last niet herkozen tot afdelingsbestuurder van de afdeling in Amsterdam. Hij kreeg ook geen verkiesbare plaats aangeboden voor de gemeenteraadsverkiezingen, die ging naar Zwart.

In mei kwamen Lasts frustraties tot een hoogtepunt, toen Zwart hem tijdens een vergadering van het partijbestuur beschuldigde van ‘optreden tegen de partij zonder dat dit protest ondervond van de overige bestuurders of van den, daar aanwezige, voorzitter der partij’.⁴³ Voor Last was het duidelijk, Sneevliet had hem laten vallen, en hij trok zich terug uit het partijbestuur en de redactie van *De Baanbreker*.⁴⁴ Op het bericht dat Last zich terugtrok als bestuurslid en redacteur werd er een lijmpoging georganiseerd. Last werd uitgenodigd om op een bestuursvergadering zijn grieven te komen bespreken. Toen hij verhinderd bleek, werd besloten dat

Sneevliet was de onbetwiste leider van de revolutionair-socialistische beweging, onder meer door zijn charisma. Hier houdt hij een toespraak, eind jaren 1930. (IISG, Amsterdam)

Sneevliet en twee andere partijbestuurders zouden proberen Last over te halen om zijn beslissing opnieuw te overdenken. Die poging had succes en Last kwam op zijn beslissing terug.⁴⁵

Sneevliet was er duidelijk niet op uit om volledig met Last te breken, daarvoor was Last als propagandist voor de partij te waardevol. Het lijkt er eerder op dat Sneevliet wilde dat Last een minder prominente positie ging innemen in de partij. Door de verschillende hele en halve conflicten – over de Sovjet-Unie, over het redactionele beleid en over het gemeenteprogramma – kon Sneevliet Last niet langer zien als zijn vertrouweling. Aanvankelijk leek dat plan te werken, maar op een overwinningsbijeenkomst in juli – de RSP had in Amsterdam één zetel veroverd – raakten Last en Sneevliet dan toch slaags. Toen Last namelijk stelde ‘dat er van een overwinning geen sprake was en dat de partij er niet in was geslaagd het vertrouwen der arbeiders te winnen’, reageerde Sneevliet met een ‘serie van verdachtmakingen, insinuaties en laster’. Die brachten Last zo buiten zinnen dat hij zich genoodzaakt zag ‘er met het slaande argument van mijn stoel een einde aan te maken’.⁴⁶ ‘Sneevliet maakte mij voor de vergadering uit voor een saboteur, een witte mier die zich binnengewurmd had om de revolutie te ondermijnen. Ik greep een stoel en wilde die naar zijn kop slingeren. Krijsende vrouwen hielden me tegen en een paar arbeiders van zijn knokploeg wierpen me de zaal uit.’⁴⁷

De breuk

De mislukte vechtpartij leidde tot Lasts schorsing en ontslag als partijbestuurder. Het partijbestuur bleek geheel op Sneevliets hand te zijn, voor Lasts grieven had het weinig begrip. Last bleef nog een tijdje lid van de RSP en probeerde, net als destijds in de SDAP, een oppositiegroep te organiseren.⁴⁸ In zijn brieven uitte hij felle kritiek op het partijbestuur en Sneevliet. Opnieuw hekelde hij dat de RSP in haar publicaties niet verder kwam dan kritiek op de CPH en de Sovjet-Unie. Aan het partijbestuur schreef hij: ‘We hebben ons [...] af te vragen of het voldoende en juist is de CPH voortdurend met artikelen te bestrijden, welke de helft van de Baanbreker vullen en dus de indruk wekken alsof deze partij belangrijker is dan alle andere partijen samen en alsof onze RSP slechts bestaat om kommunistische flaters te corrigeren.’⁴⁹ Hij nam Sneevliet kwalijk dat die geen kritiek duldde en hij sprak over ‘systematische vernieling van [...] karakter en weerstand’ van diegenen die hem in de weg stonden. Sneevliets leiderschap noemde hij zelfs stalinistisch: ‘Je hebt me geleerd dat de vernietiging van bruikbare revolutionaire krachten een der hoofdzonden is van het stalinisme. Het komt mij tegenwoordig voor dat het stalinisme, ook wat betreft de vernietiging der democratie in de revolutionaire beweging, misschien niet alleen in Rusland is te vinden.’⁵⁰

De pogingen van Last om een oppositiegroep te organiseren hadden weinig succes. In de Amsterdamse afdeling had hij weinig medestanders en ook de andere partijleiders steunden vooral Sneevliet. In de Vereniging voor Volksontwikkeling (VVVO) en de Revolutionaire Jeugdbond (RJB) was Last redelijk populair, maar de

Het oprichtingscongres van de RSAP, de opvolger van de RSP, in 1935 in Rotterdam. De revolutionair-socialistische beweging was vóór Lenin, maar tegen Stalin. Over de implicaties van die politiek ontstond een diepgaand conflict tussen Sneevliet (midden op de foto) en Last. (IISG, Amsterdam)

leiding van de VVVO was in handen van Sneevliet-aanhangers. Het lukte Sneevliet om Last zonder al te veel moeite uit die organisatie te werken. Alleen in de RJB, waarvan Last voorzitter was, kwam het tot een breuk. Een aanzienlijke groep Amsterdamse jongeren stapte uit de RJB nadat Last uit de organisatie was gezet.

Dat Last oppositie probeerde te organiseren, had dezelfde reden als bij zijn uittrede uit de SDAP. Hij had contacten gelegd met leden van een andere partij, de CPH deze keer. Begin november vertrok Last voor een korte reis naar de Sovjet-Unie, waar hij een reportage schreef voor het burgerlijk tijdschrift *Het Leven*.⁵¹ Bij zijn thuiskomst – Last was inmiddels geroyeerd – deed hij in het communistische dagblad *De Tribune* verslag van zijn breuk met de RSP. In drie artikelen schetste hij een gifzwart beeld van de gang van zaken binnen de partij. Hij sloot af met de woorden: ‘Ik heb de onjuistheid en de leugenachtigheid ingezien van vele beschuldigingen die door Sneevliet tegen de Derde Internationale ingebracht worden. [...] Ik ben bovendien erg onder den indruk van veel wat ik in Moskou gezien heb.’⁵² Niet veel later schreef Last zich in als lid van de CPH. Daarmee was zijn breuk met de RSP compleet.

Een politieke salto mortale

Jan Willem Stutje noemde Lasts overstap naar de communistische partij een ‘politieke salto mortale’. Het is haast onbegrijpelijk dat iemand op de hoogte is van de wreedheden van het stalinisme en zich toch aansluit bij de CPH. Het was ook atypisch. In de jaren 1930 gebeurde het veelvuldig dat linkse activisten, gedesillusioneerd over de gang van zaken in Rusland, de CPH de rug toekeerden en overstapten naar andere partijen zoals de RSP. Het tegenovergestelde, van de RSP naar de CPH, gebeurde zelden. Voor Last was die overgang echter helemaal niet zo vreemd. Hij was altijd al enthousiast geweest over de Sovjet-Unie. Dat was al gebleken ten tijde van de internationale demonstratie tegen godsdienstvervolging in maart 1930. Het was zelfs onderwerp van gesprek geweest vóór Last lid werd van de partij.

Maar als Last zo enthousiast was over de Sovjet-Unie, waarom werd hij dan niet direct lid van de CPH? In *De Tribune* schreef hij dat hij bij zijn toetreden tot de RSP geloofde in de noodzaak van een communistische oppositiebeweging en dat hij ernaar streefde de twee organisaties tot elkaar te brengen.⁵³ Hij verklaarde niet waarom die oppositiebeweging nodig was en niets in zijn handelen wijst erop dat Last daadwerkelijk gestreefd heeft naar een toenadering tussen de twee partijen. Het is waarschijnlijker dat Last mogelijkheden zag voor zichzelf in de RSP. Sneevliet, haar leider, had hem persoonlijk aangeworven en hem belangrijke functies in het vooruitzicht gesteld. Binnen de RSP maakte hij dan ook een bliksemcarrière, hij werd afdelingsbestuurder, redacteur van verschillende tijdschriften, voorzitter van de RJB en van de VVVO.

Last en Sneevliet hadden beiden bepaalde verwachtingen van hun samenwerking. Sneevliet hoopte op een betrouwbare en volgzame medewerker, terwijl Last de RSP van haar sektarische karakter af wou helpen. Daarom pleitte hij voor een duidelijk standpunt over de Sovjet-Unie en een ander redactioneel beleid. Dat Last Sneevliet hier niet in meekreeg, frustreerde hem en dat leidde tot spanningen. Daar kwam dan nog eens bovenop dat Lasts schrijverschap binnen de partij niet al te zeer werd gewaardeerd. Sneevliet was op zijn beurt onaangenaam verrast toen bleek dat Last in het geheel niet zo volgzzaam was als hij had gedacht. Die valse verwachtingen legden een tijdbom onder hun relatie. Toen het tot een breuk kwam, was het voor Last dus geen grote stap om lid te worden van de CPH.

Ondanks dit alles was de vriendschap tussen Sneevliet en Last aanvankelijk erg intens en oprecht. De uiteindelijke breuk moet dan ook erg emotioneel zijn geweest voor beiden, zoals blijkt uit de laatste brief van Last. Veertig jaar na dato schetste Last in zijn memoires een veel sympathieker beeld van de man die hij in *De Tribune* verketterd had. Hij herinnerde zich hoe hij onder de indruk was van Sneevliets verschijning: ‘Met hem kwamen de taifoens van de Pacific binnen, de zandstormen over de Gobi, de regenbrengende passat, de uitbarstingen der Indonesische vulkanen. [...] (Hij) had Trotzki gekend, Lenin, en Stalin. [...] Hij was een vriend van Henriette Roland Holst, van Gorter, van Rosa Luxemburg. [...] Het “arbeiders aller landen verenigt U!” was bij hem vlees en bloed geworden.’⁵⁴

Uitleiding

Na 1931 sloegen Sneevliet en Last definitief verschillende wegen in. Henk Sneevliet bleef leider van de Revolutionair-Socialistische Partij (RSP) en het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) en werd in 1933 zelfs verkozen tot Kamerlid. Op het NAS-congres van januari 1932 moest hij wel verantwoording afleggen voor de ‘affaire-Last’, die ook het NAS slechte publiciteit had opgeleverd. Op het congres stemde hij in met een maatregel die ‘voorkomt dat ik in mijn honger naar nieuwe krachten mistast’.⁵⁵ Sneevliet bleef zijn idealen trouw en na de inval van nazi-Duitsland gingen hij en zijn medestrijders direct ondergronds. Hij heeft dit met de dood moeten bekopen.

Voor Jef Last begon met zijn toetreden tot de Communistische Partij Holland (CPH) een zeer moeilijke periode. De stalinistische partijcultuur ervoer hij al gauw als verstikkend, zeker omdat hij zijn homoseksualiteit begon te ontdekken. Dat was binnen de partij volledig onbespreekbaar. Zijn contact met de bekende Franse schrijver André Gide hielp hem zijn gevoelens beter te begrijpen en samen bezochten ze de Sovjet-Unie, waar ze tot hun schok zagen hoe de staat homofobe gevoelens onder de bevolking accepteerde en zelfs legitimeerde. Na hun terugkomst stak Gide zijn kritiek op de Sovjet-Unie niet onder stoelen of banken, maar Last bleef de beweging trouw. Ondanks al haar fouten zag hij de Sovjet-Unie als laatste verdedigingsbastion tegen het oprukkende fascisme. In een vlucht naar voren reisde hij naar Spanje om daar de republikeinen te helpen in hun strijd tegen Franco. Hij onderscheidde zich door zijn dapperheid. Maar toen hij zag hoe de stalinisten de Spaanse revolutie de nek omdraaiden, brak hij met het communisme – met gevaar voor eigen leven.

Ook tijdens en na de Tweede Wereldoorlog bleef Last een toegewijd socialist. Hij nam deel aan het verzet en werkte mee aan de vrijzinnig linkse tijdschriften *De Vonk* (1941-1945) en *De Vlam* (1945-1952). In de jaren 1960 verbond hij zich nog aan de anarchistische Provobeweging. De klappen van de jaren 1930 bleven hem echter achtervolgen en hij was van tijd tot tijd zeer depressief. In 1968 begon Last zijn memoires te schrijven. Dat project heeft hij niet meer kunnen voltooien. Hij overleed in 1972.

Met dank aan Marcel van der Linden en aan het IISG voor de illustraties.

We vermelden graag dat de auteur van dit artikel samen met Ron Blom onlangs een boek publiceerde over de revolutionair-socialistische beweging in Nederland. Daarin speelt ook Henk Sneevliet een rol.

Bart VAN DER STEEN & Ron BLOM (red.),
Wij gingen onze eigen weg.
Herinneringen van revolutionaire socialisten
in Nederland van 1930 tot 1950

Delft: Eburon, 2011, p. 170.
Meer info en bestelinformatie vind je op:
<http://www.eburon.nl>

- 1 Voor de geschiedenis van het trotskisme in Nederland en België, zie: Bart VAN DER STEEN, De trotskistische beweging in Nederland. Geschiedenis van de eerste generatie. In: *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse*, Amsterdam: Aksant, 2008, p. 46-76 en Nadya DE BEULE, *Het Belgisch trotskisme. De geschiedenis van een groep oppositionele communisten (1925-1940)*, Gent: Masereelfonds/Jan Dhondt Stichting, 1980.
- 2 Jef LAST, *Partij remise*, Amsterdam: Contact, 1933, p. 22; *De Tribune*, 25/11/1931.
- 3 Jan Willem STUTJE, Tussen hoop en angst. De communistische jaren van Jef Last. In: *De Maatstaf*, 42(1994) 10, p. 58-71, 60.
- 4 Voor biografische en bibliografische gegevens, zie: Rudi WESTER, Last, Josephus Carel Franciscus. In: *Biografisch woordenboek van het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland deel 8*, Amsterdam: IISG, 2001, p. 141-146. Online terug te vinden op <http://www.iisg.nl/bwsa>, laatst geraadpleegd op 17/02/2011.
- 5 Gijs MOM, Tegen de prikkeling: ontwikkeling. Jef Last en het ontstaan van de Nederlandse arbeidersfilm. In: *Skrien*, (1977)64, p. 5-13; Bart VAN DER STEEN, Met de Roode Auto op reis. Inleiding bij een fragment uit de memoires van Jef Last. In: *Onvoltooid Verleden*, (2007)23, p. 7-27 (online terug te vinden op <http://onvoltooidverleden.nl/index.php?id=20>, laatst geraadpleegd op 17/02/2011).
- 6 Voor biografische en bibliografische gegevens, zie: Fritjof TICHELMAN, Sneevliet, Hendricus Josephus Franciscus Marie. In: *Biografisch woordenboek van het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland deel 1*, Amsterdam: IISG, 1986, p. 111-119.
- 7 Fritjof TICHELMAN, *Henk Sneevliet 1888-1942. Een politieke biografie*, Amsterdam: Van Gennep, 1974, p. 16.
- 8 Herman PIETERSON, Tussen NAS en Komintern. Ontwikkeling en aanhang van SP, RSP, OSP, RSAP 1918-1940. In: Menno EEKMAN & Herman PIETERSON, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen. Twee studies*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1987, 109-205, 153
- 9 Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je nooit meer?' *Briefwisseling Henriette Roland Holst-Henk Sneevliet*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1995, p. 196, noot 3.
- 10 Machteld KROONDER, *Jef Last, 1933-1938. Een schrijver in de communistische partij*, UvA, scriptie, 1990, p. 7-9; Projektgroep literatuursociologie, *Links Richten tussen partij en arbeidersstrijd*, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 1975, p. 30; Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 474-477, 508-510, 514.
- 11 H. Sneevliet aan H. Roland Holst, 29/11/1929. In: Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 509-512.
- 12 H. Sneevliet aan H. Roland Holst, 29/11/1929. In: Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 509-512.
- 13 Last noemt hier een aantal personen met wie Sneevliet in Nederlands-Indië intensief samenwerkte. Semaoen, Darsono en Tan Malakka waren Indische nationalisten en revolutionairen. Jacob Brandsteder was een Nederlander. Eduard Douwes Dekker ten slotte schreef onder het pseudoniem Multatuli ('ik heb veel geleden') het boek *Max Havelaar*, een semiautobiografisch boek waarin hij het Nederlandse kolonialisme in Nederlands-Indië aan de kaak stelde.
- 14 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II, De Tijd der illusies*, p. 58.
- 15 J. Last aan H. Sneevliet, 09/12/1929. In: Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 514; Het Koloniale Congres van de SDAP vond op 11 januari 1930 plaats.
- 16 Projektgroep literatuursociologie, *Links Richten [...]*, p. 32.
- 17 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 63.
- 18 Bart VAN DER STEEN, *Henk Sneevliet. Leider van de Revolutionair Socialistische Partij (1929-1934)*, Universiteit Leiden, doctoraal proefschrift, 2006.
- 19 J. Last aan H. Sneevliet, 21/02/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 20 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 62. Eigenlijk werd Last niet aangesteld als privésecretaris, maar als propagandist bij de vakcentrale Nationaal Arbeids-Secretariaat, waarvan Sneevliet voorzitter was.
- 21 Fritjof TICHELMAN, Henriette Roland Holst-Van der Schalk en Henk Sneevliet. Historische introductie. In: Nico MARKUS (red.), 'Waarom schrijf je [...]', p. 17-66.
- 22 Hans GOEDKOOP, Jef Last. Van de Spaanse burgeroorlog via het verzet naar het COC. In: Klaus MÜLLER & Judith SCHUYF (red.), *Het begint met nee zeggen. Biografieën rond verzet en homosexualiteit 1940-1945*, Amsterdam: Schorer, 2006, p. 151-171, 153.
- 23 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 63.
- 24 Jacques ENGELS, *Zestig jaar socialistische beweging*, Amsterdam: Van Gennep, 1978, p. 77; J. Last aan H. Sneevliet, 03/02/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 25 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 63.
- 26 Gijs MOM, Tegen de prikkeling [...], p. 10-11.
- 27 J. Last aan H. Sneevliet, 08/03/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 28 *De Baanbreker*, 08/03/1930.
- 29 J. Last aan H. Sneevliet, 08/03/1930 [...].
- 30 J. Last aan H. Sneevliet, 23/03/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 31 J. Last aan H. Sneevliet, 08/03/1930 [...].
- 32 J. Last aan H. Sneevliet, 23/03/1930 [...].
- 33 J. Last aan H. Sneevliet, 23/03/1930 [...].
- 34 J. Last aan H. Sneevliet, 08/03/1930 [...].
- 35 J. Last aan H. Sneevliet, 20/03/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 36 De Eerste Kamer in Nederland is het best te vergelijken met de Belgische Senaat. De leden (senatoren) worden via getrapte verkiezingen verkozen. De Eerste Kamer heeft slechts het recht om wetten goed of af te keuren die de Tweede Kamer (rechtstreeks verkozen) heeft aangenomen.
- 37 J. Last aan H. Sneevliet, 07/03/1930. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 38 J. Last aan H. Sneevliet, 23/03/1930 [...].
- 39 *De Tribune*, 24/11/1931.
- 40 *De Tribune*, 24/11/1931.
- 41 Igor CORNELISSEN, *Alleen tegen de wereld. Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland*, Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2003, p. 13.
- 42 *De Tribune*, 24/11/1931.
- 43 J. Last aan PB der RSP, 02/05/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 44 J. Last aan PB der RSP, 30/04/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 45 PB aan J. Last, 04/05/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last; Notulen 08/05/1931, 01/07/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 4.
- 46 *De Tribune*, 24/11/1931.
- 47 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 65.
- 48 Notulen 11/07/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 4; W. van Campen aan PB der RSP, 26/07/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 27, Amsterdam.
- 49 J. Last aan PB der RSP, 09/07/1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 50 J. Last aan H. Sneevliet, ongedateerd, waarschijnlijk eind juli 1931. In: IISG, Archief RSP/RSAP, nr. 71, Jef Last.
- 51 Rudi WESTER, Last [...].
- 52 *De Tribune*, 25/11/1931; Met de Derde Internationale bedoelde Last de stalinistische beweging.
- 53 *De Tribune*, 25/11/1931.
- 54 Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Archief Jef Last, nr. 1259, Jef LAST, *Memoires II [...]*, p. 54.
- 55 *De Arbeid*, 10/01/1932.

In het Volkshuis geboren

De auteur van dit artikel werd in 1946 geboren in het Volkshuis van Halle. In zijn kinderjaren beleefde hij de militante kracht van de socialistische minderheid in dit door klerikalen gedomineerde stadje. Zijn familie gaf in de jaren na de Tweede Wereldoorlog mee een gezicht aan de socialistische beweging in de Zennevallei. Onder meer daarover handelt een vorig artikel in 'Brood & Rozen'. Opgroeien tussen de vlaggendragers van een politieke en areligieuze minderheid had zo zijn consequenties. Bijna elk openbaar facet van het private leven kreeg een maatschappelijke invulling. In een kleinstedse omgeving waren de onvermijdelijke contacten met andersdenkenden niet altijd even leuk. Ze leidden in elk geval tot inzicht in de relativiteit der dingen, maar ook tot een diepgewortelde eigen overtuiging.

Iets voor vijfen kondigde Mercurius, een heldere stip boven de beboste noordoostelijke rand van de vallei, de ochtend aan in mijn geboortestad. Aurora spreidde daarna vlug haar roze armen over het hemelgewelf. Het was 16 mei 1946 en de zeven dochters van Atlas en Pleione en ook Aldebaran, het rode oog van Taurus, en Betelgeuse, de lichtende schouder van de zopas geïnitieerde Orion, begeleidden het rijzen van de stralende Helios. In deze ochtendlijke stoet van hemelse mythen trok ook Venus mee op, net als Ouranos, uit wiens in zee gevallen teelballen de liefdesgodin geboren is. Het was een donderdag en 'voddekesmet'. Van de 'statie' tot op de markt zag je mensen defileren en dikke pakken dragen. De cafés zaten vol, het was 'commerce' voor de stad.¹ Jean Devillé, 'Ambtenaar van den Burgerlijke Stand der stad Halle in het Arrondissement Brussel', noteerde op een geboorteakte: 'Ten jare negentienhonderd en zes en veertig den zestiende Mei' heeft Robert Sermon 'getoond een kind van het mannelijk geslacht. Hetwelk hij verklaard heeft geboren te zijn [...] om negen uur 's morgens in zijn voormelde woonst.'

De vrede was teruggekeerd in Europa. De farandoles en stoeten bij het vieren van de val van het Duizendjarige Rijk waren voorbij. Velen voelden ineens een explosieve drang naar procreatie. In het jaar 1946 volgde een geboortegolf, de oorzaak van

Met mijn bomma Hélène in de zaal van het Volkshuis. (privécollectie Armand Sermon)

een latere grijze golf. Als babyboomer ben ik het resultaat van geboorteplanning. Ooit, toen ik op de leeftijd van grote nieuwsgierigheid was gekomen, vond ik in een ouderlijke schuif een beduimd boekje over de Ogino-Knausmethode.²

Ik ben dus geboren in vredige jaren van zwijgende wapens (in Europa) en kon genieten van de immer stijgende welvaart (in Europa). Ik groeide op en werd gevoed met de eerste doordachte pedagogische theorieën van Angelsaksische signatuur, die voortsporen uit de geniale breinen van voor de nazi's gevluchte oosterburen. Mijn geboortestad is lange tijd bestuurd door de Christelijke Volkspartij en grote groepen zingende en biddende, vooral uit de Vlaanders toegestroomde, diepgelovigen hebben onze stoep scheefgelopen op hun bedevaart naar het miraculeuze zwarte Mariabeeld. Ikzelf echter sleet mijn jeugd jaren in een sociaaldemocratisch milieu, in een door onze ouders hard bevochten sfeer van vrijheid van denken en spreken. Thuis stond een ruime bibliotheek met de achttien delen van de *Winkler Prins Encyclopaedie*, alle publicaties van socialistische huize, de geschiedenis van de arbeidersbeweging, Walschap, Elsschot, Marx, Engels, Kinsey, Van Ostaijen, Camus, Sartre, een complete uitgave van *De verborgenheden des volks* en de *Statenbijbel*. Ze leverden het zuurdesem voor een maatschappijkritisch beslag dat op jonge leeftijd uitmondde in een beeldenstormend en melancholisch anarchisme.

Op de burgerlijke stand verklaarde mijn vader dat het betrokken kind van hem was en van zijn 'echtgenoot' Theresia Merckx, eveneens geboren in Halle, 'vijfentwintig jaar oud, wonende met hem'. Er was ook een naam gekozen en de ambtenaar noteerde: 'en aan welk kind hij verklaart den voornaam te geven van Armand'. Ik kreeg maar één voornaam. Hiervoor ben ik mijn ouders eeuwig dankbaar. Ze bespaarden me ervan dat ik op allerlei formulieren een tweede of zelfs een derde en vierde naam moet invullen, zoals sommige geïnspireerde ouders hun kinderen

aandoen. Mijn vader was onder de indruk van de voorbije prestaties van het Rode Leger en had mij liever Sergei genoemd. Dat lag in de lijn van de namen die mijn oudere broer en zuster kregen, Ivan en Nadia. Merk op dat zij hun naam kregen tijdens de oorlogsjaren 1942 en 1944 en dat bij de geboorte van mijn oudere broer iedereen een nakende militaire ineenstorting van vaderlijke Stalin verwachtte.

De keuze voor die Russische voornamen was vermoedelijk de oorzaak van familiaal krakeel, want grootmoeder van vaderskant, Helene, was diepchristelijk. Zij vond het gebruik van goddeloze voornamen stilaan wel. Mijn bomma bracht de mooiste uren van de dag door in de Paterkeskerk in de Volpestraat. Ik vermoed dat ze er dikwijls een gebedje heeft achtergelaten voor mij, haar troetelkleinkind. Mijn vader heeft haar eens voor 'sjeffroen'³ verweten, want naast brandende kaarsjes hielpen ook meer tastbare bijdragen van harentwege de minderbroeders bij hun godvruchtige taak. Al bij al schoot ik altijd goed op met mijn bomma.

Maar belangrijker, het was de beurt aan Armand Monsiaux, een naast familielid en bekend kunstenaar, om het peterschap waar te nemen en dus kreeg ik de voornaam Armand. In deze stad, waar het merendeel van de inwoners in publieke ruimten Frans sprak, klonk die naam zeker niet slecht. Armand Sermon heeft twee mooie zachte r'en, die diep vanuit het strottenhoofd opwellen en uitgesproken worden zonder ook maar enige trilling vooraan op de tong. Terloops gezegd, wegens die welluidende naam kreeg ik later ambras met Wim Jorissen, ooit senator voor de Volksunie en in mijn jeugdjaren leraar aan het Koninklijk Atheneum, met als bijnaam 'den Joe'. Hij weigerde mijn naam correct uit te spreken en op een dag moest ik om een rammeling te ontlopen zelfs de klas uitvluchten, terwijl hij mij, twaalfjarige, nariep: 'Vuile socialist!'

Volgens mijn geboorteakte waren mijn ouders 'gehuisvest' en stond mijn wieg in de Stadhuisstraat, in de volksmond: de 'Keute Stieweg'. De Korte Steenweg vormde samen met de Lange Steenweg en de Bosstraat de centrale verkeersader en het handelscentrum van de stad. In lang vervlogen tijden kreeg die middeleeuwse handelsbaan tussen het graafschap Vlaanderen en rijke steden in Brabant (Nijvel

« Mijn broer Ivan voor de stoep van het Volkshuis met de reus van de 'Stieweg'. (privécollectie Armand Sermon)

« Aan het Volkshuis, jaren 1930. Moeder is de derde van links op de derde rij. (privécollectie Armand Sermon)

» Zingende mannen in de zaal van het Volkshuis, rechts staat nonkel Pol. (privécollectie Armand Sermon)

in Waals-Brabant) een verhard wegdek, vandaar de naam 'steenweg'. Misschien hebben zelfs de Romeinen de eerste stenen nog gelegd, want in oudere teksten staat *cauchie* vermeld, wat in het Picardisch naar een heirweg verwijst.⁴

De steenweg verbond de grote gotische kerk aan de Grote Markt, vanaf het fraaie renaissancestadhuis, met het weliswaar neogotische, maar toch ook fraaie treinstation van weleer. Mede om het godsvolk te onttrekken aan het wild om zich heen grijpende socialisme, communisme en atheïsme, besloot de paus van Rome her en der belangrijke bedevaartskerken te promoveren tot basiliek. Zo werd in mijn geboortjaar de Halse Sint-Martinuskerk verheven tot Onze-Lieve-Vrouwebasiliek.⁵ De vieringen en de bedevaart naar de Zwarte Madonna lokten heel wat volk. Velen van dat volk landden in de 'stoese', het treinstation, en dreigden verloren te lopen tussen de treinstop en het wijwatervat. Daarom werden de namen van de straten tussen de kerk en het station samengevoegd tot de Basiliekstraat. Om in de nieuwe basiliek te geraken, konden de bedevaarders voortaan gewoon de straat met die naam volgen. Zo werd mijn geboortestraat geklerikaliseerd en woonde ik niet langer in de Stadhuisstraat. Maar Hallenaren spraken gewoon verder over de 'Keute Stieweg'.

Het huis aan de 'Stieweg', waar ik ter wereld kwam, was zeer groot en stond in Halle bekend als de Peupel, de plaatselijke verbastering voor Maison du Peuple. De naam luidt in het Nederlands Volkshuis, maar de volkse benaming was en bleef Peupel. Wij woonden op de tweede verdieping, samen met mijn grootouders van moederskant. Op de eerste verdieping was de 'weig'. Onder die naam openden de socialistische vrouwen hier een raadpleging voor zuigelingen. Daarachter lagen de bureaus van de vakbond. Ik herinner me de secretaris van de metallo's, een potige zwetende Waal, die bij een reis naar het Joegoslavië van Tito een goedogende brunette van het partizanentype opgescharreld had. Zij hielp mee met de permanentie van de vakbond. Onder onze etage, maar in feite het huis ernaast, was de kruidenierszaak van de coöperatie. Gelijkvloers was er een immens groot café dat gedomineerd werd door mijn grootmoeder van moederskant, Sabine Cardijn, verre familie van de kardinaal, maar wel rabiaat antiklerikaal. Ze was trouwens de eerste vrouw

die in Halle een burgerlijke begrafenis kreeg. In de partij⁶ werd ze La Passionaria genoemd, een bijnaam die mijn moeder later erfde.

Achteraan in het café was er een immens grote zaal, althans, zo leek dat toch voor mij. Op de grote dagen liep die vol met rokende, discussiërende en applaudiserende mannen. En er waren veel grote dagen. Mijn vaagste en verste herinneringen zijn camions volgeladen met rokende, discussiërende en zingende mannen. Later besepte ik dat die toen op weg waren naar Brussel. De zingende mannen waren arbeiders uit het Centrum en de Borinage, bezig met Leopold III het land uit te zetten, met de bedoeling daarna meteen ook de rooie republiek uit te roepen. Zo kwam het dat ik op de leeftijd dat kinderen liedjes kwelen als *Alle eendjes zwemmen in het water*, gewend was om met het linkervuistje in de lucht *De Internationale* te zingen.

Door die vocale specialisatie ben ik overigens voor de eerste maal uit een onderwijsinstelling verwijderd. Om mij uit het gewoel te houden en waarschijnlijk ook omdat mijn grootmoeder Sabine intussen ziek of overleden was, werd ik naar de ‘papschool’ vlakbij gestuurd, aan de overkant van de Zenne. Daar was de kleuterafdeling van het Sacré-Cœur, de katholieke meisjesschool. Zangles! Om beurten moesten de kindjes een liedje brengen. Toen ik het enige lied zong dat ik in die revolutionaire dagen kende, betekende dat meteen het einde van mijn carrière in de kleutertuin. Op staande voet werd ik aan de poort gezet, die de zuster met deurdienst luid dichtsteet. Zo kon ik mijn kinderdagen weer doorbrengen tussen de rokende, discussiërende, applaudiserende en zingende mannen die op weg waren naar Brussel. De waarheid gebiedt me wel te zeggen dat ik daarna mijn studies als kleuter verder heb gezet in de Marmitkeschool aan de Posweg.⁷ De Koningskwastie was dan verleden tijd. Mijn bomma Helene woonde daar dichtbij, aan het Plein⁸, en ik logeerde dikwijls bij haar.

Eén bijkomstigheid rond mijn geboorte kan ik niet weglaten. Mijn moeder vertelde me ooit dat ik weliswaar geen Russische naam heb gekregen, maar toch ontsnapt ben aan andere klerikale ingrepen van mijn grootmoeder Helene. De lange, kwispelende arm van de pastoor is aan mij voorbijgegaan en ik ben dus niet opgenomen in de schoot van de heilige roomse kerk. Dat had zo zijn reden. Grootmoeder Helene heeft grootvader Zjang, Jean Sermon – die een ‘framason’⁹ werd genoemd, maar er waarschijnlijk geen was –, kerkelijk laten begraven. Daarbij negeerde ze niet enkel canon 1184¹⁰, maar ook de overtuiging en wilsbeschikking van mijn grootvader. Meteen was het subtiële familiale evenwicht tussen de klerikale en de antiklerikale traditie doorbroken. Voortaan was buitenkerkelijkheid de enige geldende regel. Toen ik nog geen jaar na het overlijden van mijn grootvader Jean geboren werd, zal er in de Peupel op de ‘Stieweg’ meer dan één glas Faro, Geuze of Lambik gedronken zijn, maar wijwater was er niet meer bij.

Mijn grootvader van vaderskant heette eigenlijk Jean-François, in de lijn van een lange genealogische afstamming sinds 1707, waarin de zonen van het geslacht Sermon altijd een deugdelijke christelijke voornaam kregen, hetzij Joannes Franciscus, hetzij Joannes Baptista. Ook zijn eerste zoon noemde hij Jean-François, maar toen die na enkele maanden overleed, veroorzaakte dat waarschijnlijk zo’n schok dat de

naamgeving van zijn tweede zoon, mijn vader, in 1907 een totaal andere richting uitging. Een ambtenaar noteerde: ‘Comparu Sermon Jean, (28), journeur, né Hal, domicilié Hal, rue de l’Ecole, [...] auquel enfant il déclare donner les prénoms de Robert-Pierre.’ De naamkeuze was in die dagen beperkt tot de heiligen van de kalender, zodat Robespierre er waarschijnlijk over was. Maar de helden van de Franse Revolutie waren nog niet vergeten bij de vrijdenkers van de vorige eeuwwissel.

Jean Devillé, de ‘Ambtenaar van Burgerlijke Stand der Stad Halle’, vermeldde dat mijn vader mijn geboorteaangifte deed in tegenwoordigheid van ‘Merckx Maurice, oud vijftig jaren, beroep herbergier’ en ‘De Beer Omer, oud zevenentwintig, beroep herbergier’. ‘Van welke akte er hun lezing werd gehouden en die zij getekend hebben.’ Twee herbergiers die meekwamen om mij een naam te geven en mijn burgerlijke identiteit bevestigden. Ik heb dus een speciaal doopsel ontvangen bij mijn geboorteaangifte. Toch nog een kleine verwijzing naar Maurice Merckx. Dat was mijn bompa van moederskant. Hij staat op mijn geboorteaakte vermeld als herbergier, maar dat was hij dan enkel als echtgenoot van mijn grootmoeder Sabine die, zoals we intussen weten, de Peupel van Halle openhield. Over het militante en alcoholvrije leven van mijn grootvader Maurice schreef ik een relaas dat in een vorige editie van *Brood & Rozen* verschenen is.¹¹

En dat relaas kan je lezen op de website van Amsab-ISG: www.amsab.be, op de pagina van dit nummer van *Brood & Rozen*.

1 Parafrase van het gekende lied *De Voddekesmet*.

2 Kalendermethode of periodieke onthouding volgens de artsen Kyusako Ogino en Hermann Knaus, bij ons geïntroduceerd in 1930.

3 Dialect voor een dame van oudere leeftijd die veel in de kerk zit.

4 *Cauchie* is de Picardische vorm het Franse *chaussée* (steenweg), dat teruggaat op het Latijnse *[via] calceata* (van schoenen voorzien, geplaveid) ofwel op *calx* (kalksteen) en *calcata* (van steen – steenweg).

5 Zo wordt de kerk vaak genoemd, hoewel ze officieel aan Sint-Martinus gewijd is. Ook in de Vaticaanse documenten waarin de kerk tot basiliek wordt verheven, staat de officiële benaming. De oudere generatie spreekt overigens nog steeds van de ‘grote kerk’, als contrast met de wat verder gelegen Paterkeskerk.

6 De naam Belgische Werkliedenpartij (BWP) of later Belgische Socialistische Partij (BSP) werd nooit gebruikt, er werd altijd over de partij gesproken: de ‘partee’.

7 De Postweg heet vandaag de Zuster Bernardastraat.

8 Het Leeuwenplein of de ‘Plasdelion’, vandaag het Oudstrijdersplein.

9 Franc-maçon of vrijmetselaar.

10 Alle gedoopten hadden recht op een kerkelijke begrafenis, tenzij het kerkelijk recht hen daarvan uitdrukkelijk had uitgesloten, zo staat in canon 1239 § 3 van het Kerkelijk Wetboek uit 1917. Zij die door het recht uitdrukkelijk uitgesloten werden, staan opgesomd in canon 1240/1917. Punt 1 daarvan voorziet: ‘zij die bekend staan als afgefallen van het christelijk geloof, of aanhangers van een ketterse of schismatieke sekte of van de vrijmetselarij of van ander soortgelijke verenigingen’. Zie: http://www.rorate.com/kerkrecht/kr_print.php?t=ro_kerkrecht&id=119, laatst geraadpleegd op 20/01/2011.

11 Armand SERMON, *De Odyssee van mijn grootvader Maurice Merckx*. In: *Brood & Rozen*, (2004)2, p. 57-66.

Het archief van Edgard Coppens

RIK DE CONINCK
Amsab-ISG

Sinds kort kan je in Amsab-ISG het archief van Edgard Coppens raadplegen. Coppens werd geboren in Liedekerke in 1931 en bleef er wonen tot zijn overlijden in 1994. Hij begon zijn carrière in het ABVV en zetelde later in zowel de Kamer, de Senaat als het Vlaams Parlement.

Liedekerke, de geboorteplaats van Edgard Coppens, ligt aan de Brabantse oever van de Dender en is op meerdere gebieden de antipode van Denderleeuw, de slaapstad voor ambtenaren aan de Oost-Vlaamse oever. Zo wordt Liedekerke dikwijls geassocieerd met totale ruimtelijke wanorde en met te kleine huisjes, kriskras neergepoot langs de vele smalle zijwegen. De gemeente staat in de wijde omgeving bekend als 'stad berrevoets', wegens de arme bevolking die veelal afhankelijk was en is van de conjunctuur in de bouwsector. De Algemene Centrale van het ABVV slaagde erin om veel van die bouwarbeiders te verenigen en bouwde er ook een volkshuis, de Germinal. Lange tijd beïnvloedden en bewerkten de Gentse en Aalsterse socialistische gemeente, maar in de loop van de jaren 1930 nam Brussel de leidersrol over. Edgard Coppens maakte zijn weg in de Brabantse structuren van het ABVV. Hij begon als 22-jarige te werken op de werkloosheidsdienst van het ABVV in Liedekerke. Later werd hij verantwoordelijk

voor de regio Asse-Liedekerke-Pajottenland. Coppens had ook politieke ambities. In 1958 werd hij halftijds secretaris van de plaatselijke Commissie van Openbare Onderstand, het huidige OCMW. Enkele jaren later, in 1964, werd hij secretaris van de BSP-afdeling en van de Gepensioneerdenvbond. Hij was in dat jaar ook kandidaat voor de gemeenteraadsverkiezingen. Hij raakte niet verkozen, ook niet in 1970, maar in 1976 lukte het wel. Hij bleef gemeenteraadslid tot 1982.

Op het einde van de jaren 1960 beleefde de Liedekerkse BSP-afdeling een moeilijke periode, een gevolg van de afhankelijkheid van Brussel. In de Brusselse BSP-federatie was er toen immers een scheuring. Vele Vlaamse militanten kregen het in die periode steeds moeilijker met de dominantie van de Franstaligen over de federatie. Bij de parlementsverkiezingen van 1968 werden de Vlaamse kandidaten uit de regio Halle-Vilvoorde zonder uitzondering verbannen naar onverkiesbare plaatsen op de BSP-lijst. Het verzet van de Vlamingen tegen dit besluit leidde uiteindelijk tot de oprichting van de Rode Leeuwen, die op eigen houtje twee Kamerleden, één senator en twee provincieraadsleden binnenhaalden. De BSP-afdeling Liedekerke kreeg prominente, maar tegelijk ook onverkiesbare plaatsen op de lijsten van de Rode Leeuwen. Zo stond Edgard Coppens zesde op de lijst voor de Kamer. Andere Liedekerkse tenoren, vooral van de mutualiteit, kozen er toen voor om kandidaat te zijn op de unitaire BSP-lijst. De mutualiteit bleef Brussel en Vlaams-Brabant verenigen, terwijl de partij splitste. Bij de verkiezingen van 1971 haalden de Rode Leeuwen minder stemmen. Bijgevolg raakte Coppens – nu als tweede op de lijst – opnieuw niet verkozen, maar in 1974 werd hij via de omweg van de coöptatie senator. Gedurende 15 jaar zetelde hij in de hoogste nationale instanties, van 1974 tot 1985 in

Edgard Coppens (derde van rechts) in Noord-Korea in 1983. (Amsab-ISG, Gent)

de Senaat, van 1985 tot 1991 in de Kamer van volksvertegenwoordigers. Hij was ook Vlaams Parlementslid van 1974 tot 1991.

Edgard Coppens hield zijn archief vooral vanaf de jaren 1970 goed bij. Naast dossiers over zijn deelname aan de verschillende verkiezingen in de periode 1964-1991, zijn er ook dossiers over zijn parlementaire vragen. Vanuit die functie maakte hij reizen naar enkele ontwikkelingslanden. Hij liet zich onder andere overtuigen om Noord-Korea te bezoeken en bewaarde daarover een pak documenten. Verder zijn er dossiers over de interne partijwerking en de vertegenwoordiging in lokale instanties,

zoals de Cultuurraad. Daarnaast zitten er in het archief gemeentelijke dossiers over ruimtelijke ordening en gemeentelijke diensten. Ten slotte bevat het ook nog wat documentatie over de socialistische beweging in de omliggende Brabantse gemeenten. Het archief bestaat uit 80 beschrijvingen, opgeborgen in 12 dozen. Het is raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

Met dank aan Luc Peiren.

Het archief van de Algemene Centrale van het ABVV

RIK DE CONINCK
Amsab-ISG

Deze historische inleiding geeft een beknopt overzicht van de belangrijkste momenten en tendensen in de geschiedenis van de Algemene Centrale.¹ Een uitgebreide geschiedenis ervan is voortreffelijk beschreven in het boek 'Wij zijn de AC. 100 jaar Algemene Centrale ABVV, 200 jaar syndicale geschiedenis' van Luc Peiren.

In de periode rond 1900 werden er een groot aantal, vaak zeer lokale vakbonden opgericht op basis van beroep. Die slaagden er vaak niet in om lang te overleven. Ze hadden maar een klein ledenaantal en geen goede structuur. Daarom probeerde Camille Huysmans, de toenmalige secretaris van de Socialistische (Tweede) Internationale, die bonden te overtuigen om het Duitse organisatie-model over te nemen en zich te verenigen in een vakbondscentrale. Eén vakbond moest alle arbeiders uit een bepaalde industrie verdedigen, ongeacht hun beroep, met overal dezelfde voorwaarden en voordelen en met een tijdschrift. Hij vond vooral gehoor bij de bonden die zwak stonden door hun grote aantal kleine wer-ven en bij de ongeschoolden die moeilijk een secretariaat konden uitbouwen. In 1909 was de eerste centrale een feit: de Centrale

der Bouwarbeiders. Er volgden snel andere: bij de schilders, de fabrieksarbeiders ...

Een centrale verlegt haar grenzen

Na de Eerste Wereldoorlog werden de syndicale muren tussen de verschillende beroepen verder neergehaald. De fusie van verschillende socialistische vakverenigingen uit de bouwsector was een eerste succes: in 1919 ging de Centrale der Schilders, die voor de oorlog nog weigerachtig stond tegenover samensmelting, op in de Centrale der Bouwwerkers, omdat ze op dezelfde werven dezelfde belangen verdedigden. Kort daarop rees er tussen de Centrale der Bouwwerkers en die der Houtbewerkers een conflict over de vraag waarbij de timmerlieden en schrijnwerkers mochten aansluiten. 'Ze verwerken hout', argumenteerden de houtbewerkers. 'Maar ze werken in de bouw', antwoordden de bouwwerkers. Om uit de impasse te raken, richtten de twee organisaties een commissie op om de mogelijkheid tot samensmelting te onderzoeken. Beide centrales fuseerden in 1920, onder de naam Centrale der Bouw- en Houtbewerkers. Nog voor die fusie effectief was, ontstond er een volgend geschil, ditmaal met de Centrale der Fabrieksworkers, over de arbeiders in de steenbakkerijen. Ook dat geschil leidde tot een fusie: op 1 januari 1921 ontstond de Algemene Centrale der Bouw- en Ameublementarbeiders en der Gemengde Vakken van België, een lange naam die eerst afgekort werd met het letterwoord ACBAGV, en na de oorlog ingekort tot Algemene Centrale of AC.

De AC breidde haar bereik verder uit tot diverse industrie-sectoren, zoals de keramiek-nijverheid en de chemische nijverheid. In 1929 sloten ook de verschillende vakverenigingen uit de glasnijverheid aan. Daarna volgden er besprekingen met de

Metselaars bij de bouw van het Volkshuis in Brussel, eind 19e eeuw. (Amsab-ISG, Gent)

Waalse kasseileggers, die tot dan hun eigen Centrale des Paveurs et Aides de Belgique in stand hadden gehouden. De Vlaamse kasseileggers waren al eerder aangesloten. In 1935 kwam er een akkoord en op 1 januari 1936 traden ook de Waalse kasseileggers toe tot de AC.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog raakte de AC verdeeld tussen collaboratie en verzet. Een deel van het bestuur was naar Londen gevlucht, terwijl een groot deel van de AC aansloot bij het Nieuwe BVV, dat een normale vakbondswerking tijdens de oorlog wilde verderzetten. Later besloot een aantal bestuursleden bij de collaborerende Unie van Hand- en Geestesarbeiders (UHGA) aan te sluiten. Een ander deel van de AC, waaronder het gewest Luik, ging in het clandestiene verzet.

Na de oorlog volgde een moeizaam fusieproces met het communistische Eenheids-

syndicaat van Bouw, Hout en Gemengde Vakken. De leiding van de Algemene Centrale begon er enkel aan omdat op het hoogste niveau de samensmelting met de communisten al in april 1945 was voltrokken in het Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) en omdat ze geen enkele stem wou verliezen aan de eenheidssyndicaten. Vermits de AC ruim drie keer meer leden telde dan haar communistische tegenhanger, speelde ze het spel hard en zorgde ze ervoor dat het Eenheidssyndicaat zo weinig mogelijk te zeggen kreeg. Op het fusiecongres van 30 september 1945 had de 'oude AC' de macht stevig in handen: de Eenheidsvakbond kreeg slechts vijf zitjes in het 28 leden tellende Nationaal Comité. Daarnaast smolt ook een verwaarloosbaar onderdeel van de renardistische Mouvement Syndical Unifié (MSU), dat tot de bouwsector behoorde, samen met de AC.

Spiegelmakers in hun atelier. (Musée du Verre, Charleroi)

Schrijnwerkers in hun atelier, begin 20e eeuw. (Amsab-ISG, Gent)

In de jaren 1950 breidde de AC dankzij nieuwe fusies haar werkingsveld weer uit. In 1952 zegde ze haar steun toe aan de Centrale der Leder- en Vellenbewerders tijdens een staking in de schoennijverheid in Izegem. Die dreigde zolang te duren dat de kas van de kleine centrale uitgeput kon raken. De staking werd uiteindelijk gewonnen zonder dat de AC moest tussenkomen, maar de Centrale van Leder en Vellen stelde daarna aan de AC voor om te fusioneren en zo bij toekomstige conflicten financiële moeilijkheden te voorkomen.

De samensmelting kwam er op 1 januari 1953. Een jaar later was ook de Centrale der Tabaksbewerders te klein geworden om nog een degelijke vakbondswerking te organiseren. Ze besloot te fusioneren met een grote centrale; de AC was daarvoor het meest aangewezen. Op 1 april 1954 was de samensmelting een feit.

De Centrale der Steenbewerders volgde een decennium later dezelfde redenering. Me-

chanisatie en rationalisatie in de steengroeven had haar ledentallen doen afnemen en de vakvereniging merkte dat ze niet meer over voldoende middelen beschikte om de belangen van de arbeiders in de kleine, erg verspreide steengroeven te verdedigen. Op 1 januari 1965 smolt de centrale samen met de AC. Tot slot volgde er in 1994 een fusie met de Centrale der Mijnerwerkers, die haar ledental sterk had zien slinken als gevolg van de vele mijnsluitingen in de voorgaande decennia.

De vele fusies zorgden er mee voor dat de Algemene Centrale haar werkterrein steeds uitbreidde en haar ledental verhoogde. Maar ook zonder fusies verbreedde de AC haar werking tot nieuwe sectoren. Na de Tweede Wereldoorlog omvatte de AC zo ook de petroleum-, de cement- en de papierijverheid, de land- en tuinbouw, de seizoenarbeiders, de grensarbeiders ... Langzaam kwamen daar ook diverse diensten- en non-profitsec-

toren bij, zoals wasserijen en schoonmaakbedrijven, haarkappers, cinemazalen, bewakingsdiensten, gezins- en bejaardenhulpers, begrafenisondernemingen, huisbewaarders, opvoedings- en huisvestingsinstellingen, uitzendarbeid, beschutte werkplaatsen, de gezondheidssector ...

Daardoor is de AC de meest gediversifieerde centrale binnen het ABVV. De specifieke eisen in elk van die sectoren leidden tot een groot aantal akkoorden, die dan soms overgenomen werden in andere sectoren. Zo werd in 1946 een Fonds voor Bestaanszekerheid opgericht voor de werknemers in de bouwnijverheid. Dat zorgde ervoor dat arbeiders die door extreme weersomstandigheden niet konden werken toch een vast loon ontvingen. Die regeling werd later uitgebreid naar andere sectoren waarin

weersveranderingen een invloed hadden op het werk. Andere voorbeelden waren het klein verlet in 1947, de 45-urenweek in 1953 en de instelling van verschillende sociale premies en vergoedingen ...

De AC zag het licht in een periode dat de eerste paritaire overlegorganen ontstonden. In 1920 werden de Gemengde Commissies voor het Bouwvak en voor Hout en Ameublement opgericht. Daardoor kon de AC zich van bij haar ontstaan ontplooiën als een vakbond die de belangen van haar leden voornamelijk via overleg en vertegenwoordiging trachtte te verdedigen. Uiteraard nam ze wel deel aan nationale acties, zoals de algemene staking van 1936.

Via de verschillende sectoren is de AC ook vertegenwoordigd in internationale vak-

bondsfederaties. De belangrijkste daarvan is die van de energie- en chemische sector, maar uiteraard is ze ook vertegenwoordigd in de internationale federaties van de bouw- en houtarbeiders, de grafische sector ... In de loop van de jaren fuseerden die – net zoals de AC – met andere federaties. Een mooi voorbeeld is de Internationale Federatie van Vakbonden van de Arbeiders in Diverse Nijverheden. In 1965 smolt die samen met de federatie van vakbonden uit de scheikundige sector en in 1977 met die uit de energiesector. Om de samenwerking binnen de pas opgerichte Europese Economische Gemeenschap mogelijk te maken, werd er een Europese Coördinatiecommissie opgericht. Dat was een eerste aanzet om tot Europese cao's bij multinationals te komen.

Een grote centrale

Toen de Centrale der Bouw- en Houtbewerkers op 1 januari 1920 ontstond, telde die meteen bijna 55.000 leden. Na twee jaar bereikte haar ledenaantal een eerste hoogtepunt: er waren er toen 137.500. De AC was toen gedurende jaren meestal de tweede grootste centrale binnen de socialistische vakbeweging, na de Centrale der Metaalbewerkers van België (CMB). Na enkele jaren van ledenverlies, waren er tussen het begin van de jaren 1930 en de Tweede Wereldoorlog steeds meer dan 120.000 leden. In 1934 werd ze daarenboven de grootste centrale van de SK. Onmiddellijk na de oorlog kreeg de AC de concurrentie van communistische en renardistische vakbonden en had ze heel wat minder leden. De CMB was toen opnieuw groter dan haar. Maar na een jaar groeide dat aantal opnieuw. In 1953 werd de kaap van de 150.000 leden overschreden en had ze de CMB qua grootte intussen weer ingehaald. In 1972 had de AC 200.000 leden, in 1978 250.000. Daarna daalde het aantal opnieuw enkele jaren. Sinds de jaren 1970 was de

Algemene Centrale der Openbare Diensten (ACOD) de grootste centrale van het ABVV, maar sinds 1986 was dat opnieuw de AC. Vanaf dat jaar tot 1995 steeg haar ledenaantal weer, tot 300.000. Het huidige aantal wordt op 376.000 geschat.

Het archief

Amsab-ISG ontving dit omvangrijke archief in 2007 en voegde het samen met de collectie van de AC die het al in 1992 had gekregen. Die bevatte vooral materiaal uit het interbellum. In de naoorlogse periode is het materiaal meestal goed bijgehouden. Slechter is het gesteld met dat uit het interbellum. Dat is niet verwonderlijk, aangezien er net voor de oorlog afspraken werden gemaakt om het te vernietigen bij een Duitse inval.

Het archief bevat reeksen verslagen van verschillende instanties, zoals het Nationaal en het Uitvoerend Bestuur. De reeksen dossiers en briefwisseling gaan enerzijds over de lokale interprofessionele werking en anderzijds over sectorproblemen. Hierbij moet vermeld worden dat de briefwisseling met de afdelingen vanaf de jaren 1960 meer en meer handelt over interne zaken zoals vakantieregelingen, vervanging van secretarissen, syndicale grenzen ... Toch zijn die dossiers zeer belangrijk omdat ze gerelateerd zijn aan de aanwezigheid van de socialistische beweging in heel België. De werking voor bijvoorbeeld bouwarbeiders, steenbakkers en steenhouders zorgde ervoor dat de AC dikwijls de pionier was in de verspreiding van socialistische ideeën tot in de verste uithoeken van het land. Dat leidde tot de oprichting van volkshuizen in bijvoorbeeld Berlaar, Bissegem, Ploegsteert, Lixhe, Wépion en zo veel andere plaatsen.² De dossiers over de werking in de sectoren bevatten dan weer veel meer inhoudelijke informatie over de toestanden in de bedrijven. Die dossiers kunnen omvangrijk zijn, zeker in een fase van herstructurering.

De Algemene Centrale verdedigt ook de belangen van de uitzendkrachten. (Amsab-ISG, Gent)

Het archief over bijvoorbeeld de herstructurering van de glassector is bijzonder uitgebreid en interessant.

Daarnaast bevat het ook oude bestanden van de talrijke centrales waarmee de AC fuseerde. Die archieven lopen gewoon door, de vroegere centrale werd een vakcommissie, maar de dossiers ondergingen geen invloed daarvan. Daarom was het ook niet raadzaam om bestanden uit elkaar te halen in afgescheiden archieven, voor en na de fusie.

Het is merkwaardig dat Dore Smets, toenmalig lid van de AC-leiding, zijn archief uit de oorlogperiode later achterliet in de gebouwen van de AC. Smets vluchtte in 1940 naar Londen en was er bijzonder actief in politieke en syndicale milieus. Zo richtte hij het Centre Syndical Belge mee op, had hij contacten met syndicalisten in bezet België, vergaderde hij over werkomstandigheden in de Britse fabrieken, over blauwdrukken voor het naoorlogse België

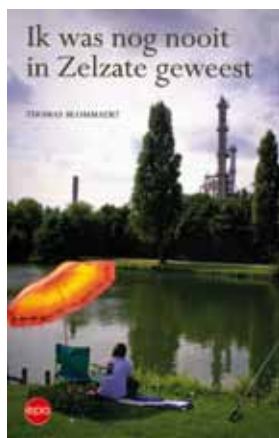
en vooral over de positie van de vakbond daarin. In Londen was hij ook lid van de Socialistische Groep Emile Vandervelde en ook daar zijn notulen en briefwisseling van bewaard.

De inventaris bestaat uit 1700 beschrijvingen. Het archief is opgeborgen in 326 dozen en bestrijkt de periode van 1887 tot 2007. Het is raadpleegbaar mits toestemming van de verantwoordelijke archivaris.

¹ Die benaming bestaat pas sinds 1954. Daarvoor heette ze de Algemene Centrale van Bouw-, Ameublementswerkers en Gemengde Vakken (ACBAGV). Nu heet ze voluit Algemene Centrale van het ABVV.

² De Centrale van Leder en Vellen vervulde die rol ook, maar op een veel kleinere schaal, met volkshuizen in Stavelot, Peruwelz, Herve, Etterbeek en Aalst. In 1953 fuseerde die centrale met de AC.

Ik was nog nooit in Zelzate geweest

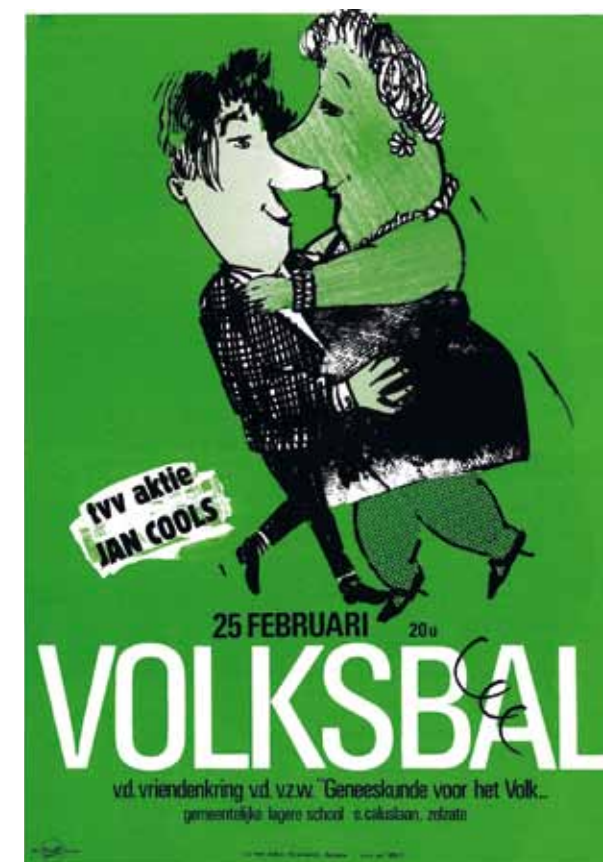
Thomas BLOMMAERT,
*Ik was nog nooit in
Zelzate geweest*,
Berchem: EPO, 2010,
248 p., ISBN: 978 90
6445 585 8.

Het moet zijn dat daar iets speciaals in de grond zit, in Zelzate. De eerste keer werd dat duidelijk in de jaren 1930. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1932 behaalden de socialisten er vier zetels van de elf en toch werd de socialistische lijsttrekker Jozef Chalmet uiteindelijk burgemeester van een paarse coalitie. In 1952 veroverden ze de absolute meerderheid en dat bleef decennia zo. Zelzate werd een van die weinige plekken in Vlaanderen die voor altijd rood leken te zullen kleuren. En tot vandaag is dat het geval, weliswaar met een ander, donkerder soort rood, dat van Alle Macht aan de Arbeiders (AMADA). Dat maakte van zijn groepspraktijk de basis voor een succesvolle politieke werking in de gemeente.

Over de merkwaardige opgang van AMADA, vandaag de Partij van de Arbeid (PVDA), schreef Thomas Blommaert het boek *Ik was nog nooit in Zelzate geweest*. De schrijver werkt voor de uitgeverij EPO, die vroeger met de partij gelieerd was, en hanteert van bij de eerste zin een soort Verkavelingsvlaams, twee elementen die mij op voorhand wantrouwig maakten. De maoïstische beweging in Vlaanderen heeft een reputatie van zeer strikt in de leer te zijn en niet echt uit te blinken in zin voor nuance. Het gebruik van dialectwoorden, heel lokale beeldspraak en ouderwets aandoende taal kan een goedkope truc zijn om volks over te komen, of in dit geval om aan te tonen dat er voeling is met de basis, de werkmens.

Maar Blommaert heeft mijn scepsis op beide terreinen zeer snel doen verdwijnen. Na enkele pagina's ging ik door de knieën voor zijn taal. Het is meer dan een gimmick, en vooral: de auteur houdt het meer dan tweehonderd bladzijden vol zonder dat het verveelt, integendeel:

Affiche uit 1989 van
Geneeskunde voor
het Volk in Zelzate.
(Amsab-ISG, Gent)

hoe langer je leest, hoe beter het wordt. Hij mengt bovendien nu en dan beelden en uitdrukkingen door zijn zinnen die blijven hangen, zoals 'ideologische betonrot', om aan te geven hoe het socialistische ideeëngoed in de loop der jaren is geërodeerd. Het is niet alleen de taal van Blommaert die het boek leesbaar maakt: hij bekijkt de wondere wereld van Zelzate niet door een ideologisch gekleurde bril en geeft ruimte aan een breed gezelschap van spelers dat op de Zelzaatse scène een meeslepend stuk neerzet.

Het boek ligt op het snijpunt van meerdere disciplines: het mengt geschiedenis, journalistiek en fictie en is zelfs voor een deel een egodocument. Die eigenzinnige mengeling is het sterkste punt van de publicatie. Maar dat maakt het voor de lezer niet altijd makkelijk om het boek 'juist' te lezen. Zo waren in Zelzate zelf al kritische stemmen te horen in de trant van 'zo is het niet geweest', terwijl dit boek niet de pretentie heeft dé (rode) geschiedenis van Zelzate te schrijven. Wie Zelzate en de regio niet kent, heeft misschien dan weer moeite met de grote stoet aan gebeurtenissen en figuren die in het boek voorbijtrekken. Enkele verklarende voetnoten of een beperkte bibliografie waren hierbij nuttig geweest.

RÉSUMÉS DES CONTRIBUTIONS

‘Gloire éternelle au digne fils de la ville de Gand!’

L’inauguration de la statue de Liévin Bauwens et la construction d’un ami paternel des ouvriers autour de sa personne

Stijn Bussels, Research Institute for the Study of Culture, University of Groningen
Bram Van Oostveldt, Amsterdam School for Cultural Analysis, University of Amsterdam

Cette contribution analyse les rouages de la construction de l’image du tisserand gantois Liévin Bauwens au 19ème siècle. Des dizaines d’années après son décès, divers médias continuaient à l’honorer du titre d’ami paternel des ouvriers. À l’époque, sous l’impulsion d’une poignée d’industriels gantois et de politiciens libéraux, une statue à l’effigie de Bauwens fut érigée et inaugurée en grandes pompes. Le but? Montrer sans ambiguïté qu’il avait ‘promu’ la ville de Gand au rang de ‘Manchester du continent’ mais surtout célébrer son culot et son esprit d’entreprise qui avaient contribué à l’essor global de la cité. Pour les tisserands gantois comme pour les politiciens libéraux, cette statue était une réponse au mouvement socialiste émergent qui avait le vent en poupe parmi les ouvriers textiles gantois en particulier. Mais les socialistes avaient plus d’un tour dans leur sac ... S’il est vrai qu’ils priront soin de ne pas écorner l’image de Bauwens en tant qu’ami paternel des ouvriers, ils s’opposèrent toutefois avec véhémence à toute assimilation de sa personne avec le patronat. Le processus de construction de l’image de Bauwens au 19ème siècle montre à l’envi comment une figure historique fut utilisée dans le cadre de justifications idéologiques, sociales et politiques les plus diverses; comment Bauwens fut ‘remodelé’ jusqu’à être vidé de sa substance pour ne plus être au jour d’aujourd’hui qu’un ornement trônant au milieu d’un plaisant parterre de fleurs.

La collaboration de Hendrik de Man

Une analyse de son évolution politique et des facteurs décisifs pour sa condamnation judiciaire

Pasquale Monfreda, doctorant, Vrije Universiteit Brussel

Cet article traite de l’évolution politique de Hendrik de Man, qui déboucha sur sa

collaboration et sa condamnation judiciaire dans la période 1946-1950. Son attitude, ses idées et sa collaboration avec l’occupant allemand firent de Hendrik de Man un personnage hautement indésirable dans la Belgique de l’après-guerre. La lourde condamnation dont il écopa nous sert de tremplin à l’analyse des facteurs majeurs qui aboutirent à l’ultime décision de le reléguer sur une voie de garage. Les syndicats, la politique ainsi que la justice jouèrent un rôle à cet égard. Notons, par ailleurs, qu’un certain nombre d’acteurs se connaissaient car ils évoluaient au sein du même milieu académique, dont de Man faisait également partie. Le dossier du procès Hendrik de Man, tout comme les instructions relatives aux poursuites rédigées par l’auditeur général du conseil de guerre Walter Ganshof Van der Meersch, constituent les sources de cette contribution.

D’antistaliniste à fidèle adhérent au parti communiste

Le saut de la mort politique de l’écrivain néerlandais Jef Last

Bart van der Steen, PhD researcher, European University Institute, Florence

Dans les années 1930, le stalinisme était à son zénith au sein du mouvement communiste occidental. Ce stalinisme présentait les caractéristiques suivantes: une discipline de parti rigoureuse où les avis divergents n’avaient pas la moindre place; un travail de sape du moral des dissidents par la démonstration que les ex-membres du parti étaient des personnes peu recommandables; une appréciation dénuée d’esprit critique des politiques intérieure et extérieure russes. En réaction à ces développements, des mouvements d’opposition émergèrent dans quasiment tous les pays occidentaux et, parmi ceux-ci, le mouvement trotskiste qui se révéla le plus opiniâtre. Des partis comme le Parti Socialiste Révolutionnaire aux Pays-Bas comptaient surtout des communistes oppositionnels dans leurs rangs. Le passage vers ces partis s’opérait, d’une certaine manière, à sens unique: rares furent en effet les personnes qui, issues des partis oppositionnels, rallièrent le parti communiste. Aux Pays-Bas, l’écrivain Jef Last fut toutefois l’une de celles-ci. Cette contribution a pour objet l’analyse de son parcours.

ABSTRACTS OF THE CONTRIBUTIONS

‘Making a lasting laurel wreath for the son of Ghent!’

The inauguration of Lieven Bauwens’s statue and the construction of the image of a paternal working-class friend

Stijn Bussels, Research Institute for the Study of Culture, University of Groningen
Bram Van Oostveldt, Amsterdam School for Cultural Analysis, University of Amsterdam

This contribution focuses on the 19th century construction of the image of the Ghent textile manufacturer Lieven Bauwens. Many decades after his death he was still hailed by various media as a paternal working-class friend. This construction reached its peak in 1885, when several Ghent industrialists and liberal politicians pushed for a statue of Bauwens. It was unveiled amid much pomp and ceremony. It was not only meant to make clear how he had made Ghent into ‘the Manchester of the continent’. More than anything else it had to demonstrate how he had contributed to general prosperity in Ghent, by showing courage and entrepreneurial spirit. Ghent industrialists and liberal politicians wanted to counter the emerging socialist movement, which was gaining growing support of Ghent textile workers in particular. But the socialists responded adequately. They never questioned the image of Bauwens as a paternal working-class friend, but fervently rejected the claim that he bore resemblance to the contemporary employers. The 19th century construction of the image of Bauwens reveals how historical figures feature in different ideological, social and political discourses. Bauwens was endlessly portrayed as a result of which he faded into insignificance. Today his rusty statue is just an ornament in a lovely flower bed.

The collaboration of Hendrik de Man

An analysis of his political development and the factors in determining his sentence

Pasquale Monfreda, doctoral student, Vrije Universiteit Brussel

This article discusses Hendrik de Man’s political development leading to his collaboration and sentence in the 1946-1950 period. Because of his attitude, ideas and collaboration with the German occupying forces, Hendrik de Man was a most undesirable person in post-war Belgium.

We start off with the heavy sentence he was given and examine the main factors eventually leading to his being sidelined. Political parties, unions and judicial authorities played a role in making this decision. Moreover, a number of key people involved in his trial knew each other, because they had the same academic background and shared it with de Man. Source materials for this article include the dossier on the de Man trial and the court-martial charges resulting from the preliminary investigation conducted by the Judge Advocate General, Walter Ganshof Van der Meersch.

From anti-Stalinist to loyal party member

The political salto mortale of the Dutch writer Jef Last

Bart van der Steen, PhD researcher, European University Institute, Firenze

Stalinism within the western communist movement peaked in the 1930s. Strict discipline was imposed on the party and dissenting views were not tolerated. Dissidents were morally ruined, by heaping slander on them; and Russian domestic and foreign policy could never be questioned. These developments provoked opposition movements in most western countries, the Trotskyist movement being the most persistent. Parties such as the Revolutionary Socialist Party (in The Netherlands) mainly attracted oppositional communists. They rarely switched sides to join the official communist party. However, Jef Last, a Dutch writer, was one of the very few who actually did. This article explains why he did so.

AUTEURS VAN DE BIJDRAGEN

Stijn Bussels (°1978) studeerde theaterwetenschappen aan de UGent.

In 2005 promoveerde hij er met het proefschrift *Van macht en mensenwerk, een retorische analyse van de Antwerpse intocht van Karel V en zijn zoon Filips in 1549*. Dit jaar verschijnt hiervan een verwerkte versie bij Rodopi. Hij doceert theaterwetenschappen aan de Rijksuniversiteit Groningen en is er verbonden aan het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek. Voor recent onderzoek concentreert hij zich op de overtuigingskracht van beelden. In 2010 resulteerde dit in een gasteditorschap samen met Caroline van Eck van het nummer *Theatricality and the Early Modern Arts* van *Art History*. In de herfst van 2011 verschijnt bij University Press in Leiden *Levende beelden. Kunst werken en kijken*, een bundel over het geloof dat beelden meer zijn dan louter representaties.

s.p.m.bussels@rug.nl

Pasquale Monfreda (°1966) studeerde in 1989 af als maatschappelijk werker aan het Stedelijk Hoger Instituut voor Sociale Studiën in Antwerpen.

Hij werkte enkele jaren als maatschappelijk assistent en sociotherapeut en werd daarna lesgever aan het departement Sociale Agogiek van de Vlaamse Autonome Hogeschool Antwerpen, de huidige Artesis Hogeschool. Momenteel is hij als lesgever verbonden aan het Leonardo Lyceum Centrum Deeltijds Onderwijs in Antwerpen. In 2009 studeerde hij af als master in de Geschiedenis aan de VUB met een scriptie over *De gerechtelijke processen tegen Hendrik de Man (1946-1950)*.

Momenteel bereidt hij een doctoraal proefschrift voor bij prof. dr. Jeffrey Tyssens (VUB) over liberalisme in de periode 1935-1948.

pasquale@edpnet.be

Bart van der Steen (°1983) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Nu werkt hij aan het European University Institute in Firenze,

waar hij een proefschrift voorbereidt over *Kraken en politiek geweld in Europa, 1980-1990*. Recent publiceerde hij *Wij gingen onze eigen weg. Herinneringen van revolutionaire socialistische Nederland, 1930-1950* (met Ron Blom; Delft: Eburon, 2011) en *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse, 2010* (met Kritiek-redactie; Amsterdam: AUP, 2010).
bart.vandersteen@gmail.com

Bram Van Oostveldt (°1974) studeerde theaterwetenschappen aan de UGent. In 2005 promoveerde hij met het proefschrift *Tranen om het alledaagse*, waarin het verlangen naar natuurlijkheid en de enscenering van burgerlijke identiteit in drama en theater in de Oostenrijkse Nederlanden centraal staat. Hij doceert theaterwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en is er onderzoeker aan de Amsterdam School for Cultural Analysis. Voor recent onderzoek concentreert hij zich op de 19e-eeuwse spektakelcultuur in de jonge Belgische staat. Hij publiceerde onder meer *Ut pictura hortus/ut theatrum hortus. Theatricality and French Picturesque Garden Theory (1771-95)*, in: *Art History* (april 2010) en *Charles-Joseph de Ligne's Lettre de Partenizza*, in: Rosamaria LORETELLI & Frank O'GORMAN (red.), *Brittain and Italy in the Long Eighteenth Century. Literary and Art Theories* (Cambridge, 2010).

b.vanoostveldt@uva.nl

Geef uw geld
een persoonlijk adviseur.

delta lloyd
van mens tot mens BANK

Een weekendje naar
papa? Wees gerust, ook
dan zijn de fratsen van
uw schatjes verzekerd.

**Een goede woningverzekering
leeft met u mee.**

Uw P&V adviseur weet dat het leven alle kanten op kan gaan. Zo kan hij bijvoorbeeld uw **P&V Ideal Home woningverzekering** uitbreiden zodat de fratsen van uw schatjes stevig verzekerd zijn. Op deze manier denkt hij graag met u mee en zorgt hij voor oplossingen op maat van uw familie. Voor een afspraak met de P&V adviseur in uw buurt, bel 078/15 90 91 of surf naar www.pv.be.

P&V. Het bewijs dat verzekeren ook anders kan.

NIEUWS | OPINIE | ACHTERGROND

* M O N D I A A L N I E U W S

SCHRIJF JE IN OP ONZE NIEUWSBRIEF VIA
WWW.MO.BE

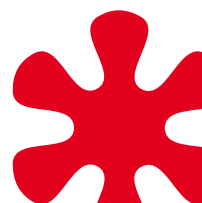
VOLG ONS OP FACEBOOK VIA
WWW.FACEBOOK.COM/MONDIAALNIEUWS

VOLG ONS OP TWITTER VIA
WWW.TWITTER.COM/MONDIAALNIEUWS

MONDIAAL NIEUWS MET INZICHT

 WWW.MO.BE

Tien jaar geleden overleed fotograaf Karel Heirbaut. Naar aanleiding daarvan opent op 26 maart 2011 in de bibliotheek van Sint-Niklaas een overzichtstentoonstelling, waaraan ook Amsab-ISG meehielp. Op die dag gaat ook de documentaire *De plastrontrekker* in première en wordt de website www.karelheirbaut.be voorgesteld.

Tentoonstelling: van 26 maart tot 23 april 2011

Film: 26 maart 2011 om 12.30 uur

10 april 2011 om 10.30 uur

1, 15 en 22 april 2011 om 20 uur

Locatie: Bibliotheek, Hendrik Heymanplein 3,
9100 Sint-Niklaas

Meer info op www.amsab.be, www.bib.sint-niklaas.be en www.karelheirbaut.be.

Copy
discount

OPEN | maandag tot vrijdag | 08:30 - 18:30

PRINT • digitaal drukwerk • familiedrukwerk
presentaties • brochures • ledentijdschriften
folders • jaarverslagen • **KOPIE** • cursussen
eindwerken • zelfbediening • **AFWERKING**
lijmen • wire-o® • booklet • lamineren • boren
vouwen • microperforeren • snijden • rillen
GROOT FORMAAT • posterprint • plot • plan

Kortrijksepoortstraat 216
9000 Gent

Tel. 09 224 32 06
Fax 09 224 30 32

info@copydiscount.be
www.copydiscount.be

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Prijs abonnementen en losse nummers

Particulieren: € 20

Bibliotheken en archieven: € 20

Organisaties: € 39

Buitenland: € 41

Los nummer: € 6 (excl. verzendkosten)

Rekeningnummer: IBAN: BE48 8771 0092 0227
BIC: BNAGBEBB

Als abonnee ben je ook lid van Amsab-ISG
en krijg je korting op de Amsab-publicaties.

Administratie

Abonnementen: viviane.taeckens@amsab.be
Tel.: 09 224 00 79 - Fax: 09 223 67 11

Brood & Rozen is te koop in:

Amsab-ISG, Gent, 09 224 00 79

Marxistisch Antiquariaat Aurora, Sint-Gillis,
0485 17 04 06

Theoria, Kortrijk, 056 21 62 17

CeLT vzw, de vereniging van Culturele
en Literaire Tijdschriften uit Vlaanderen
(www.detijdschriften.be), zorgt voor de
verspreiding van *Brood & Rozen* in volgende
boekhandels:

Antwerpen

De Groene Waterman, 03 232 93 94

IMS Meir, 03 227 46 81

IMS Melkmarkt, 03 233 16 68

Standaard Boekhandel, 03 231 07 73

Brugge

De Brugse Boekhandel, 050 33 29 52

De Reyghere, 050 33 34 03

Brussel

BozarShop, 02 514 15 05

De Slegte, 02 511 61 40

Passa Porta Bookshop, 02 502 94 60

Wiels Bookshop, 02 340 00 54

Gent

International Press Store,
09 226 91 17

Limerick, 09 222 17 57

Paard van Troje, 09 330 08 83

Poëziecentrum vzw, 09 225 22 25

Visueel Media, 09 226 38 69

Walry Nieuwscentrum, 09 221 85 08

Hasselt

IMS, 011 32 52 67

Leuven

IMS, 016 65 08 80

Paard van Troje, 016 22 29 60

Plato, 016 23 03 45

Lier

Liber Mundi, 03 488 07 00

Mechelen

De Zondvloed, 015 64 03 79

Forum, 015 20 42 45

Salvator, 015 20 18 32

Oostende

New Corman, 059 70 27 24

Overijse

Standaard Boekhandel, 02 767 31 90

Roeselare

De Zondvloed, 051 62 02 64

Sint-Niklaas

't Oneindige Verhaal, 03 776 52 25

Tienen

Plato Tienen, 016 81 21 29

Vilvoorde

Standaard Boekhandel, 02 251 57 47

Nederland

Adr. Heinen, 's-Hertogenbosch,
+31 73 613 00 12

Athenaeum Nieuwscentrum,
Amsterdam, +31 20 624 29 72

De Brakke Grond, Amsterdam,
+31 20 622 90 14

IMS, Breda, +31 76 521 60 30